

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

VEDRAN STANIĆ

STUDENTSKI PROTESTI U ZAGREBU 1968. I 1971.

SLIČNOSTI I RAZLIKE

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Hrvoje Klasić

Zagreb, siječanj 2016.

SADRŽAJ:

Uvod.....	1
1. Uzroci studentskih nemira.....	2
1.1. 1968.	2
1.1.1. Materijalna situacija i akademsko okruženje.....	3
1.1.2. Položaj studenata u sklopu samoupravnih odnosa na sveučilištu; Studenti – „zainteresirani građani“	4
1.1.3. „Što poslije studija?“	6
1.2. 1971.	8
2. Studentski zahtjevi.....	10
3. Studenti – vlast.....	17
4. Studenti – Tito.....	25
5. Studenti – profesori.....	31
6. Studenti – društvo.....	36
6.1. 1968.	36
6.1.1. Studentski protesti i medij.....	36
6.1.2. Studenti i javnost.....	38
6.2. 1971.	40
7. „Što dalje?“ Zbivanja nakon završetka studentskih protesta.....	42
Zaključak.....	50
Summary.....	52
Bibliografija.....	53

UVOD:

Tema studentskog protesta 1968. često je obrađivana u godinama nakon samog protesta. Obradivana je iz više kuteva, sociološkog, povijesnog, filozofskog i sl. Nakon raspada Jugoslavije ta je tema zanemarena. Osim pojedinih članaka i knjige Hrvoja Klasića *Jugoslavija i svijet 1968.*, koja se među ostalim bavi i studentskim protestima 1968. u Jugoslaviji, nedostaje cjelovitijih analiza ovog događaja. Studentski nemiri 1971. još su manje obrađivani, osim knjige Tihomira Ponoša *Na rubu revolucije: studenti '71*, koja analizira studentska zbivanja kroz cijelu 1971. godinu, postoji još nekoliko članaka o toj temi. Također u knjigama o „Hrvatskom proljeću“ možemo naići na temu studentskih gibanja 1971. Jedan od razloga odabira ove teme je slabija zastupljenost u hrvatskoj historiografiji. Studentski nemiri 1968. i 1971. važni su događaji u jugoslavenskoj povijesti i analiza tih događaja daje nam potpuniju sliku o razvoju jugoslavenskog društva. Ključni poticaj za bavljenje ovom temom je uočavanje sličnosti i razlika između dva studentska protesta koja su se dogodila u razmaku od samo tri godine. Vodeći se mišlju kako komparacijom sličnih ili istih procesa možemo doći do novih zaključaka o njima, odlučio sam usporediti dva, samo naizgled, različita događaja. Naizgled, iz razloga što sam kroz analizu došao do zaključka kako pokreti imaju i određenih sličnosti, a u nekim stvarima gotovo su isti. Metoda komparacije nije jednostavna i slabo je prakticirana u hrvatskoj historiografiji te je za mene tim više bila izazovna i privlačna. Rad sam koncipirao na način da sam odabrao bitne segmente studentskih gibanja kao što su: odnos studenata i profesora, uzroci studentskih nemira, odnos Tita prema studentskom protestu, što su studenti postigli štrajkom i sl. Kroz takve teme analizirao sam sličnosti i razlike u pokretima. Nisam se zamario kronologijom događaja jer smatram da je to dovoljno analizirano te da se ne mogu donijeti novi zaključci. Do zaključaka o sličnostima i razlikama došao sam na način da sam za svaki segment prvo analizirao jedan događaj, nakon toga drugi i nakon toga istaknuo sličnosti i razlike u protestima. Istraživačko pitanje koje sam si postavio bilo je: koliko su studentska gibanja 1968. i 1971. povezana, odnosno koje su sličnosti i razlike u odnosu na određene teme i koji je razlog tome? Vjerujem kako sam došao do određenih odgovora. Analizirao sam novine: *Vjesnik*, *Studentski list*, *Polet* te *Vjesnik u srijedu*, a osim na novinama rad se temelji na literaturi i znanstvenim člancima.

1. UZROCI STUDENTSKIH NEMIRA

1.1. 1968.:

Šezdesete godine dvadesetog stoljeća su godine u kojima mladi diljem svijeta počinju sve glasnije izražavati svoje nezadovoljstvo svijetom u kojem žive. Svaki pokret mladih u svijetu imao je svoje specifičnosti, međutim svi u sebi sadrže iste, humanističke vrijednosti poput antiimperijalizma, antimilitarizma i dekolonizacije.¹ Primjer je rat u Vijetnamu koji je mobilizirao mase mladih ljudi koji su prosvjedima diljem svijeta digli glas protiv besmislenog ratovanja. Studentski se prosvjedi događaju u SAD-u, Italiji, Španjolskoj, Njemačkoj, Brazilu, Japanu, Ujedinjenom Kraljevstvu, Francuskoj, Njemačkoj i drugim zemljama svijeta. Studenti na Zapadu kao uzrok problema vide ekonomsko-politički sustav liberalnog kapitalizma, za razliku od njih, kolege u istočnoj Europi ne zahtijevaju promjenu političkog sustava već poboljšanje ili „popravljanje“ postojećeg sustava. Japanski studenti primjerice, izražavaju zabrinutost za budućnost zbog *Japansko-američkog sporazuma o sigurnosti*.² Kao što je vidljivo svaki pokret je imao svoje specifičnosti s obzirom na trenutnu situaciju u državi i oko nje.

Jugoslavenski su studenti pokazali aktivizam još početkom 1950-ih. Nezadovoljstvo poskupljenjem smještaja i lošom prehranom u studentskoj menzi, studenti Beogradskog Sveučilišta izražavaju protestom koji su pokušali prenijeti na ulice, ali bivaju zaustavljeni. Uhićeno je tridesetak demonstranata od njih otprilike tisuću, a neki su osuđeni na višegodišnju zatvorsku kaznu. Krajem 1950-ih bilježimo još nekoliko studentskih nemira potaknutih slabom prehranom u menzama. U drugoj polovini 1960-ih, jugoslavenski studenti, poput svojih kolega u svijetu, nizom aktivnosti osuđuju američku intervenciju u Vijetnamu.³

Godine 1968. jugoslavenski studenti fokus svojih aktivnosti prebacuju s međunarodnih na domaće probleme. U prvom redu su to studentski problemi, kao što su materijalni uvjeti, samoupravljanje na Sveučilištima, ali studenti sve glasnije kritiziraju i društveno-političko stanje. Uzroke studentskog nezadovoljstva možemo podijeliti u nekoliko razina: materijalna situacija i akademsko okruženje, položaj studenata na sveučilištu u sklopu samoupravnih

¹ Klasić, Hrvoje, *Jugoslavija i svijet 1968.*, Ljevak, Zagreb, 2012., 78.

² Isto, 80, 82.

³ Isto, 101, 102.

odnosa te perspektiva nakon studija i mogućnosti za zaposlenje, što je povezano s trenutnim gospodarskim trenutkom.⁴

1.1.1. Materijalna situacija i akademsko okruženje:

Nakon Drugog svjetskog rata, pri formiranju novog društva, obrazovanje dobija veću važnost. Pri primanju delegacije profesora beogradskog univerziteta 1946., Tito je izjavio: „Nama treba dosta inteligencije i ja očekujem od vas da ćemo uskoro dobiti nove kadrove.“⁵ Ova izjava prvog čovjeka Jugoslavije daje naslutiti kako će obrazovanje biti važan segment u formiranju novog društva. Međutim, problem je nastao kada je zbog nagle ekspanzije fakulteta, kvaliteta studija počela trpjeti. Razvoj sveučilišta je bio ekstenzivan, a posljedice su bile ekspanzija novih fakulteta i visokih škola te nagli porast broja nastavnika i studenata. Akademske godine 1938./39. bilo je upisano 20 tisuća studenata, a 1967./68. 211 tisuća, dakle u samo 30 godina broj studenata povećao se više od 10 puta.⁶ Koliko je ovo bio velik rast, ilustrira činjenica kako je s ovim brojkama Jugoslavija sredinom 1960-ih, po udjelu studenata u ukupnom broju stanovnika, zauzimala treće mjesto u svijetu, iza SAD-a i SSSR-a. Problem ovakve nagle ekspanzije fakulteta je što se cijeli proces odvijao neplanski i bez strategije. Rezultat su nastavni i smještajni kapaciteti itekako manji od potrebnih, a financijska izdavanja države bila su sve manja. Razloga tomu je što je broj studenata u razdoblju od 1939. do 1969. rastao 2 i pol puta brže od nacionalnog dohotka.⁷ Prosječan broj studenata tijekom 1968. na jednu predavaonicu kretao se od 135 na novosadskom, 90 na beogradskom do 54 na ljubljanskom sveučilištu.⁸

Cilj novog društva bio je omogućiti svima jednake mogućnosti za obrazovanje. Međutim, to nije uvijek bio slučaj. Primjer su školarine, koje su se trebale dodjeljivati na temelju uspjeha i potreba, ali to nije uvijek bilo tako, školarine su se znale dodjeljivati i na osnovu poznanstava. Oni koji su i dobili školarinu, jedan dio troškova morali su podmiriti sami jer školarine nisu bile dostatne za sve troškove studija, a s vremenom su pokrivala sve manje potreba. Godine 1960. prosječna mjesečna stipendija je pokrivala 86.67 % minimalnih

⁴ Isto, 92-95.

⁵ Najbar-Agičić, Magdalena, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945-1960.*, Ibis grafika, Zagreb, 2013., 79.

⁶ Klasić, 88.

⁷ Isto, 88.

⁸ Isto, 92.

troškova življenja, 1963. taj se postotak smanjio na 85.46 %.⁹ Stipendije nije dodjeljivala samo država već i razna poduzeća, međutim takve su stipendije dobijali većinom studenti viših godina jer je bilo izglednije da će završiti studiji i da će se u konačnici investicija isplatiti.¹⁰ Postotak studenata koji su primali stipendije akademske godine 1959/60 je iznosio 29.5 %, dok 8 godina kasnije, 1967/1968 iznosi skoro 2 puta manje, 10.6 %.

Studentski domovi i menze također su osjetili posljedice neplanskog razvoja. Mnogo se raspravljalo o poboljšanju uvjeta življenja i prehrane u studentskim domovima i menzama, međutim malo toga se učinilo kako bi se ti problemi riješili. Najveći problem studentskih domova je bio prekapacitiranost. U članku u *Mladosti* 1964. naveden je podatak kako u jednom studentskom domu u prosjeku na jednu sobu živi 11 studenata. Članak u *Studentu* iz 1968. navodi podatak kako u studentskom gradu u Beogradu gdje je planiran boravak za 4609 studenata, živi 5829, odnosno s nelegalnim stanarima živi i 7000 studenata. Jednostavnom računom dolazimo do zaključka kako u Studentskom gradu u prosjeku na jedan tuš dolazi 112 studenata. U članku je studentima šaljivo sugerirano da sa sobom ponesu knjigu dok čekaju na red za tuširanje.¹¹

1.1.2. Položaj studenata u sklopu samoupravnih odnosa na sveučilištu; Studenti – „zainteresirani građani“:

Bit problema položaja studenata na fakultetu leži u dvojbi jesu li studenti subjekt ili objekt nastavno-upravljačkog procesa. U osnovnom načelu Ustava SFRJ iz 1963. stoji: „Rad čovjeka je jedini osnov prisvajanja proizvoda društvenog rada i osnov upravljanja sredstvima u društvenoj svojini.“¹² Iz navedenog se može zaključiti kako je rad, a ne radni odnos kriterij po kojemu se netko može smatrati radnikom jedne radne organizacije i s time imati sva prava u samoupravljanju. Međutim, *Zakon o visokom školstvu* iz 1960. je tretirao studente kao „zainteresirane građane“, a ne kao članove radne zajednice.¹³ Zakon je precizno odredio broj studentskih predstavnika koji su mogli biti članovi vijeća i savjeta sveučilišta i fakulteta te ograničio njihova prava u odlučivanju. Problem je bio što u tim sveučilišnim i fakultetskim tijelima studenti nisu imali samoupravni već participativni karakter, a nisu imali utjecaja ni na

⁹ Pervan, Ralph, *Tito and the students*, University of Western Australia Press, Nedlands, 1978., 95-99.

¹⁰ Isto, 98.

¹¹ Isto, 108.

¹² Ibrahimagić, Omer, „Prilog pitanju izgradnje samoupravnog univerziteta“, *Sveučilište i revolucija*, Sveučilišni komitet SKH – Zagreb, Zagreb, 1970., 277.

¹³ Klasić, 94.

mnoge odluke vezane uz pitanja koja se izravno tiču studentske populacije, kao npr. sudjelovanje u upravljanju studentskim domovima.¹⁴ Nejasno definiran položaj je s vremenom izazvao sve veće nezadovoljstvo i 1968. studenti traže redefiniranje svog položaja, a i ostalih djelatnika fakulteta.

Samoupravni sustav je bilo teško uvesti i provesti na fakultetima na onaj način na koji se to provodilo u tvornicama i poduzećima. Veljko Cvjetičanin, profesor na Filozofskom fakultetu u Zagrebu iznosi probleme vezane za samoupravljanje na fakultetima. Nastavnici su nosioci naslijeđene hijerarhijske organizacije rada te zahvaljujući neprevladanoj hijerarhiji, samoupravni oblici postaju plijen nastavničke statusne grupe. Također ističe kako nisu svi nastavnici prihvatili samoupravljanje kao novi način funkcioniranja. Upozorava kako se fakultetski savjeti i vijeća mogu pretvoriti u mehanizam unutrašnje vlasti u kojima tada dominiraju neformalne grupe, što bi značilo da se stvara plodno tlo za ostvarivanje osobnih interesa.¹⁵

Osim studenata, svojim položajem nisu zadovoljni ni službenici i pomoćno nastavno osoblje. Službenici i pomoćno nastavno osoblje nisu bili direktno zastupljeni u relevantnim samoupravnim organima već na delegiranom principu te nemaju velikog utjecaja u odlučivanju o uvjetima i rezultatima vlastitog rada. Otuda se kod njih javlja osjećaj frustracije i nezadovoljstva, smatra profesor Cvjetičanin.¹⁶

Jedan od razloga slabo provedenog samoupravljanja na Sveučilištima je svakako loša priprema, odnosno uvođenje samoupravljanja neplanski i bez jasne strategije. Fakulteti i njegovi djelatnici morali su se prilagoditi novom načinu funkcioniranja, različitom od onog prijeratnog. Također, na sveučilišta je preslikana samoupravna shema iz radnih organizacija materijalne proizvodnje, koja nije bila adekvatna i nije mogla odgovarati načinu rada kakav je na fakultetima.¹⁷ Pokazalo se kako je sustav samoupravljanja na sveučilištu proveden neplanski, bez strategije koja bi uzela u obzir specifičnost fakulteta i položaja studenata te djelatnika unutar njega.

¹⁴ Isto

¹⁵ Cvjetičanin, Veljko, „Sveučilište i samoupravno društvo“, *Sveučilište i revolucija*, Sveučilišni komitet SKH – Zagreb, Zagreb, 1970., 236.

¹⁶ Isto, 236.

¹⁷ Isto, 236.

1.1.3. „Što poslije studija?“:

U Jugoslaviji sve veći problem postaje pronalazak posla. Broj nezaposlenih u 1968. iznosio je 327 tisuća, za razliku od predreformске 1964. kada je iznosio 228 tisuća, dakle gotovo 100 tisuća više nezaposlenih u 4 godine.¹⁸ Zaposlenost u SR Hrvatskoj bila je u porastu sve do 1965. godine kada se počinje smanjivati. Od 1965. zaposlenost u društvenom sektoru konstantno opada, pa je 1967. bila manja nego 1964. Zaposlenost je rasla u trgovini, ugostiteljstvu i prometu, dok je u svim ostalim privrednim djelatnostima bilježila pad. Od drugih djelatnosti broj zaposlenih se povećao u stambenoj, komunalnoj, kulturnoj i socijalnoj djelatnosti, dok se smanjio u društvenim i državnim organima.¹⁹ Uvođenjem reformi i modernizacije nastala je potreba za obrazovanim kadrom koji će moći provesti reforme i odgovoriti na izazove modernizacije. Tu je postojala prilika za mlade ljude koji izlaze sa fakulteta da pronađu posao. Međutim, problem je bio u starim kadrovima koji su teško odlazili sa svojih radnih mjesta. Prema statističkim podacima iz 1967. približno 50 % direktora jugoslavenskih privrednih organizacija nije imalo obrazovanje više od osnovne škole, a samo 14 % imalo je više i visoko obrazovanje. Od ovog broja, 25 % komercijalnih i finansijskih te 26 % tehničkih direktora imalo je samo osnovnoškolsko obrazovanje.²⁰ Iako se zakonskim i ostalim mjerama kadrovska struktura pokušala promijeniti, brojke pokazuju kako rezultati nisu bili zadovoljavajući. Prema analizama Saveznog zavoda za statistiku, od 1107 ponovo imenovanih direktora, njih 43 je i dalje imalo samo 4, a njih 182 samo 8 razreda osnovne škole.²¹ Za provođenje privredne reforme potrebna je bila radikalnija promjena strukture zaposlenih, posebno na višim pozicijama (direktori, voditelji itd.). Obrazovanih i kvalificiranih radnika je bilo sve više, međutim oni posao nisu mogli dobiti pa su ga morali potražiti izvan zemlje.²² Rukovodeći su se kadrovi smatrali najugroženijima, koji su na pozicije postavljeni uglavnom zbog ratnih ili političkih zasluga. Rukovodioci bez kvalifikacija, zbog vlastitog primjera morali su tolerirati nestručnu radnu snagu te su zbog straha od gubitka položaja sprječavali zapošljavanje školovanih stručnjaka. Sve navedeno je bitno ograničilo mogućnosti obrazovanih ljudi koji izlaze s fakulteta. Mnogi su svoju perspektivu počeli tražiti u odlasku na rad u inozemstvo.²³

¹⁸ Klasić, 45.

¹⁹ „Izveštaj o radu Saveza komunista Hrvatske i njegovih organa između V i VI kongresa“, *Šesti kongres Saveza komunista Hrvatske*. Zagreb, 5-7. XII 1968. *Stenografske bilješke (I)*, Komunist, Zagreb, 1969., 52.

²⁰ Klasić, 43.

²¹ Isto, 43.

²² Isto, 45.

²³ Isto, 97.

Problem nije bio samo u starom kadru koji svoje pozicije nije želio prepustiti mladima. Neusklađenost tržišta rada sa školskom mrežom je rezultiralo proizvodnjom kadra za profesije za koje nije postojala realna potreba. O ovom problemu raspravljalo se i na Šestom kongresu SKH 1968., a zaključeno je kako školska mreža nije usklađena s obzirom na mogućnost zapošljavanja u pojedinim profesijama: „Postalo je npr. očito da je broj srednjih medicinskih školi prevelik. Još je teži problem sa srednjim ekonomskim, upravnim, trgovačkim, daktilografskim i sličnim školama, a također i s pomorskim školama.“²⁴

U Jugoslaviji je broj studenata konstantno bio u naglom porastu i svrstavana je među zemlje s najvećim brojem studenata u ukupnom udjelu stanovnika. Međutim, također je Jugoslavija bila zemlja s najvećom dužinom studiranja. Pravni fakultet u Zagrebu, koji je trajao 4 godine, je 1957. nakon 5 godina studiranja završilo samo 10 % studenata. Godine 1958. na beogradskom fakultetu elektrotehnike i inženjerstva, samo je 2.1 % studenata diplomiralo nakon 5 godina, a najveći broj, njih 35.1 %, nakon 7 godina. Također veliki postotak, 27.2 % završilo je studij nakon 9 godina studiranja. Još su zanimljiviji podaci o dobnoj granici završavanja fakulteta. Statistička analiza studenata koji su diplomirali inženjerstvo 1956. pokazuje kako je 15.8 % diplomaca bilo ispod 25 godina, a 58.1 % su bili između 26 i 29 godina starosti, dok je 21.3 % bilo između 30 i 34 godine.²⁵ Nameće se pitanje koji su razlozi ovako dugog studiranja. Jedan od razloga sigurno je perspektiva studenata, odnosno pitanje što nakon studija? Pogledamo li statističke podatke koji nam prikazuju rast nezaposlenosti i dužine studiranja, primjetiti ćemo kako je sa rastom nezaposlenosti proporcionalno rastao i broj onih koji duže studiraju. Akademske godine 1957/58. upisano je 23, 236 studenata, nakon 5/6 godina diplomiralo ih je 55.06 %. Svake slijedeće godine taj se broj smanjivao: tako 1958/59., u roku od 5/6 godina studij završava 51.98 %, a 1961/62. njih 35.81 %.²⁶

Problem perspektive mladih bio je odraz šireg društvenog stanja. Studenti su spontano, ali osviješteno protestirali protiv sustava koji se nalazio u dubokoj i posvemašnjoj krizi.²⁷ Ta kriza nije bila prevladana do 1971. Nagovještaji određenih promjena bili su vidljivi, međutim slični problemi zatekli su studente i 1971.

²⁴ Šesti kongres Saveza komunista Hrvatske. Zagreb, 5-7. XII 1968. *Stenografske bilješke (I)*, 53.

²⁵ Pervan, 78.

²⁶ Isto, 80.

²⁷ Klasić, 32.

1.2. 1971.:

Tijekom 1971. godine u Hrvatskoj nastaju nova strujanja izazvana ekonomsko - političkom situacijom. U Jugoslaviji sve veći problem postaje raspodjela novca unutar Federacije. Tako se bogatije republike počinju osjećati ogorčeno jer dio novca koje ostvare, odlazi za pomoć nerazvijenijim republikama. Socijalistička Republika Hrvatska je bila jedna od razvijenijih republika i njeni vodeći ljudi nisu bili zadovoljni s ovakvom raspodjelom novca. Također su problem stvarale i devize. Postojala je obveza da se određen postotak zarađenih deviza mora deponirati u Narodnu banku Jugoslavije (NBJ) u Beogradu, a manji dio vraćao se republikama natrag. Određen dio odlazio je u pomoć nerazvijenim ili kako su razvijeni voljeli reći, manje radišnim republikama. Prema nekim procjenama, 1969. kada je zarada radnika iznosila približno milijardu dolara, u Hrvatsku je stiglo tek oko 200 milijuna dolara.²⁸ Postojeći zakon je omogućavao da poduzeća zadrže samo 7 % svojih deviznih zarada, a najveći dio morali su prodavati bankama u Beogradu.²⁹ Preispitivanje raspodjele inozemnog priljeva u Jugoslaviju bila je jedna od glavnih tema studentskog protesta 1971. Studenti su imali široku lepezu zahtjeva, od kojih su neki bili opravdani, a neki neosnovani i u nekim trenucima separatistički. Među zahtjevima studenata našli su se i zahtjevi za uvođenjem hrvatskog jezika za Hrvate u JNA, služenje vojnog roka u republici te premještanje glavnog štaba Jugoslavenske ratne mornarice iz Beograda u Split.³⁰

Glavnina je studentskih zahtjeva išla u smjeru preispitivanja položaja Hrvatske unutar Jugoslavije. Problemi o kojima raspravljaju kreću se od ekonomskih pa sve do kulturnih i jezičnih pitanja. Iako teme akademskog okruženja u kojima studenti rade i žive, nisu zauzimale središnje mjesto studentskih prosvjeda 1971., bile su prisutne. Student-prorektor i jedan od glavnih studentskih vođa, Ivan Zvonimir Čičak tvrdi: „Tražilo se i poboljšanje materijalnih uvjeta Sveučilišta jer je materijalna baza Sveučilišta bila preduvjet za jako, znanstveno i autonomno Sveučilište.“³¹ Studentski protest 1971. dio je *Hrvatskog proljeća* te ga u tom kontekstu treba promatrati. Problemi o kojima studenti raspravljaju odnose se na Hrvatsku i njezin položaj unutar federacije, za razliku od šezdesetosaša čiji uzroci nemaju nacionalni predznak, već se odnose na cijelu Jugoslaviju. Zajedničko šezdesetosmašima i

²⁸ Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Zagreb, 2006., 414.

²⁹ Isto, 414.

³⁰ Isto, 450.

³¹ Baletić, Milovan (ur.), „Ivan Zvonimir Čičak; Bio sam dogmatik i manipulator“, *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, Vjesnik, Zagreb, 1990., 91.

sveučilištarcima je pozivanje na samoupravljanje, odnosno zahtjevi za njegovom dosljednijom provedbom. Razlika je što 1968. studenti zahtijevaju reorganizaciju samoupravljanja na sveučilištima i redefiniranje uloge studenata, dok je 1971. ova tema više povezana s proizvodnjom i poduzećima. Možemo zaključiti kako su ekonomske teme zajedničke i jednima i drugima, međutim razlika je koje ekonomske teme? Šezdesetosmaši tematiziraju o problemu starih, neobrazovanih kadrova koji „koče“ ostvarenje privredne reforme te usporavaju napredak Jugoslavije. Sveučilištarci s druge strane zahtijevaju pravilniju raspodjelu sredstava unutar federacije. Studenti 1971. ne bave se temom nezaposlenosti mladih i pitanjem što nakon studija u tolikoj mjeri kao što to rade šezdesetosmaši.

Iako je prošlo samo 3 godine između dva studentska protesta u Jugoslaviji, motivi za njih su posve različiti. Sama pozadina prosvjeda je drugačija. Godine 1968. u cijelom svijetu mladi prosvjeduju, teme prosvjeda su slične. Događaje u Jugoslaviji možemo smatrati dijelom tih pokreta u svijetu, ali nikako pukim proizvodom, već pokretom sa svojim specifičnostima i svojim razlozima. Od 1968. do 1971. unutar studentskih organizacija događaju se promjene, na važne funkcije dolaze studenti sa drugačijim stavovima i pogledima od onih 1968. Ivan Zvonimir Čičak postaje prvi student prorektor, Dražen Budiša – predsjednik Saveza studenata Zagrebačkog sveučilišta, Ante Paradžik – predsjednik Saveza studenata Hrvatske. Studentski protest 1971. dio je općih kretanja u Hrvatskoj tih godina. Teme kojima se bave studenti vezane su za ta kretanja te u tom kontekstu treba gledati na njih.

2. STUDENTSKI ZAHTJEVI

2.1. 1968.:

Nakon što su studenti u Beogradu počeli s protestima, zagrebački kolege daju im podršku. U studentskim domovima 3. lipnja počinju spontana okupljanja i daje se potpora beogradskim studentima i njihovim zahtjevima. Istovremeno s okupljanjem studenata, okuplja se i političko rukovodstvo Zagreba i zagrebačkog sveučilišta kako bi, poučeni događajima u Beogradu, zadržali situaciju pod kontrolom. U studentskim domovima „Nova Sava“, „Moša Pijade“ i „Nina Maraković“ osnivaju se akcijski odbori, a u srijedu, 5. lipnja, u Studentskom centru održan je zbor na kojem se okupilo oko 1000 studenata. Među govornicima našli su se i profesori, neki na inzistiranje studenata: Gajo Petrović, Vanja Sutlić, Milan Kangrga, a neki su došli po partijskoj dužnosti kao Dušan Čalić, Nikola Filipović, Šime Đodan, Marko Veselica. Prije nego što je zbor završio, izabran je akcijski odbor u koji su ušli svi govornici (studenti i profesori) kako bi formulirali zaključke skupa. Aklamacijom je prihvaćen „Proglas revolucionarnih studenata Socijalističkog sveučilišta Sedam sekretara SKOJ-a“. Jedan od zahtjeva bio je da se od tog trenutka zagrebačko sveučilište zove: „Socijalističko sveučilište Sedam sekretara SKOJ-a“.³² Istu večer, nezadovoljni sadržajem, ali i statusom SKH-a u „Proglasu revolucionarnih studenata“, u prostorijama Gradskog komiteta nastaje „kontra-dokument“ pod naslovom „Proglas Saveza komunista Zagrebačkog sveučilišta“.³³ Zanimljivo je kako ne postoji suštinska razlika između dva proglašenja, već je partija povukla ovakav potez kako bi pokazala svoju avangardnu ulogu u rješavanju društvenih problema.³⁴ Proglas koji je nastao u Gradskom komitetu, za razliku od studentskog, ne sadrži zahtjeve za daljnjom demokratizacijom društva, ukidanjem ideološkog monopolizma te hitnim uspostavljanjem pune slobode štampe, zbora, dogovora, manifestacija i demonstracija. Također je razlika vidljiva u odnosu prema događajima u Beogradu. „Revolucionarni studenti“ su angažiraniji i pristraniji. Zbog postupanja prema demonstrantima, traže smjenu sekretara unutarnjih poslova Beograda, Srbije i Jugoslavije te osudu držanja političkih funkcionera koji nisu spriječili, kako kažu, divljački napad na povorku studenata i nastavnika. S druge strane, proglas Saveza komunista, beogradske studente spominje tek na kraju zahtjeva, konstatacijom: „Podržavamo sve progresivne i opravdane zahtjeve naših beogradskih drugova“.³⁵ Jedan od glavnih razloga izdavanja vlastitog proglašenja Saveza komunista Zagrebačkog sveučilišta je potpuno

³² Klasić, 196.

³³ Isto, 196.

³⁴ Isto, 196.

³⁵ Isto, 196, 197.

zanemarivanje uloge i značaja Saveza komunista u gibanjima koja su se odvijala u Hrvatskoj i Jugoslaviji.³⁶

Sveučilišni odbor Saveza studenata Jugoslavije i studenti zagrebačkog sveučilišta su podržali „progresivne i revolucionarne zahtjeve studenata Beogradskog univerziteta koji traže demokratizaciju i humanizaciju odnosa u našem socijalističkom društvu“. „Ti zahtjevi su i naši zahtjevi: 1. demokratizacija u svim oblastima društvenog života; 2. reforma nastave u sveučilištima i njena modernizacija; veće učešće studenata u samoupravljanju na sveučilištima i političkom životu zemlje; 4. da studenti samoupravljanjem odlučuju o svom materijalnom položaju i da se tako prevladaju sadašnje socijalne diferencijacije studenata; 5. ukidanje svih privilegija koje postoje u našem društvu i obogaćivanja na nesocijalistički način; ukidanje svih oblika eksploatacije i dosljedno provođenje principa nagrađivanja prema radu; 6. stvaranje uvjeta da djeca radnika i seljaka budu zastupljena na studiju u većem postotku; 7. da se odmah otvori mogućnost zapošljavanja mladih stručnjaka; 8. beskompromisno provođenje privredne i društvene reforme.“ U potpisu stoji: „Sveučilišni odbor SSJ i studenti Zagrebačkog sveučilišta“.³⁷ Za razliku od njihovih kolega na Zapadu, jugoslavenski studenti niti u jednom trenutku nisu kritizirali politički sustav i zahtjevali radikalnu promjenu tog sustava ili nešto slično. Predmet njihove kritike nije socijalizam već nepravilnosti u njemu. Oni su zahtjevali ispravljanje tih nepravilnosti i dosljednije provođenje onoga što je Savez komunista zacrtao kao cilj. Tražili su „popravljanje“ postojećeg sustava.³⁸ Odgovornima za takvo stanje smatrali su birokratizirane strukture koje „koče“ razvoj. Na „birokratske kočničare“ upozorio je i Miko Tripalo, tada sekretar IK-a, koji je na Svibanjskom savjetovanju u Zagrebu 28. i 29. 5. 1968. izjavio: „Uslijed nedostatka jasnije perspektive, uočljive su pojave ideološke konfuzije u Savezu komunista i uslijed toga paraliziranosti nekih njegovih vodećih organa“.³⁹ Dakle i po Tripalovu mišljenju jedan od najutjecajnijih čimbenika koji je usporavao uspješno provođenje privredne reforme bio je Savez komunista.⁴⁰

³⁶ Isto, 197.

³⁷ „Podrška Sveučilišnog odbora SSJ i studenata Zagrebačkog sveučilišta“, *Vjesnik* (Zagreb), 5. lipnja 1968., 3.

³⁸ Klasić, 82, 99.

³⁹ Isto, 282.

⁴⁰ Isto, 282.

2.2. 1971.:

Većina studentskih zahtjeva odnosila se na Hrvatsku i njen položaj unutar Jugoslavije. Jedan od glavnih razloga obustave nastave bio je devizni sustav. *Vjesnik* 23. studenog izvještava kako su studeni Sveučilišta u Zagrebu odlučili obustaviti nastavu „tako dugo dok se ne započne radikalno raditi na izmjeni vanjsko-trgovinskog i deviznog režima“.⁴¹ Dražen Budiša (tada predsjednik Saveza studenata Zagreba) ustvrdio je kako se štrajk „pokreće samo zbog deviznog režima“.⁴² Kao što je već spomenuto, u Hrvatsku je stizao velik broj deviza koje su morale biti deponirane u Beograd, a manji dio vraćao se natrag u Hrvatsku. Studenti zahtijevaju promjenu deviznog sustava, odnosno „radikalno rješenje deviznog režima, koji će hrvatskoj radničkoj klasi omogućiti bitno drugačiji položaj u našem društvu“.⁴³ Osim deviza, studenti iznose i druge zahtjeve od kojih su neki bili preradikalni. Ante Paradžik, predsjednik Saveza studenata Hrvatske, zahtijevao je uvođenje hrvatskog jezika za Hrvate u JNA, služenje vojnog roka u republici te premještanje glavnog štaba Jugoslavenske ratne mornarice iz Beograda u Split.⁴⁴ Postojali su i puno radikalniji prijedlozi, kao oni Hrvoja Šošića (ekonomista, koji je stekao popularnost knjigom „Za čiste račune“ i brojnim člancima objavljenim ponajviše u *Hrvatskom gospodarskom glasniku*) da Hrvatska kao država bude primljena u Ujedinjene narode te da se osnuje Narodna banka Hrvatske. Također je predložio da se imenuje guverner Narodne banke Hrvatske te da ga se pošalje u Washington po kredite.⁴⁵ Sredinom studenog 1971. u studentskom domu „Nina Maraković“ održan je zbor na kojem se raspravljalo o predloženim izmjenama Ustava SRH, a zaključeno je: „da je dijeljenje hrvatske nacionalne suverenosti nedopustivo pa se zahtijeva da u Ustavu Hrvatska bude jasno definirana kao suverena nacionalna država hrvatskog naroda, službeni jezik treba biti hrvatski i to treba biti jednoznačno naznačeno, svi građani imaju ista građanska prava bez obzira na rasu, vjeru, naciju, uvjerenje, nepotrebno je pri Saboru osnivati odbor za međunacionalne odnose, Ustavom treba odrediti Zagreb kao glavni grad, vojnu obvezu treba služiti u svojoj republici, admiralitet Jugoslavenske ratne mornarice treba preseliti u Split, jasno odrediti stavove i amandmane koji govore o međunarodnoj politici SR Hrvatske“.⁴⁶ Ovi zahtjevi bili su jednostavno preradikalni i nisu se uklapali u opću ideju Jugoslavije. Tako se naprimjer zahtjev za jasnim određivanjem stavova i amandmana o međunarodnoj politici SRH nije

⁴¹ „Danas (hitan) plenum Saveza studenata Hrvatske“, *Vjesnik* (Zagreb), 23. studeni 1971., 5.

⁴² Ponoš, Tihomir, *Na rubu revolucije: studenti '71.*, Profil, Zagreb, 2007., 178.

⁴³ Isto, 178, 179.

⁴⁴ Radelić, 450.

⁴⁵ Ponoš, *Na rubu revolucije: studenti '71.*, 168.

⁴⁶ Isto, 173, 174.

mogao provesti jer niti jedna republika Jugoslavije nije mogla imati svoju vanjsku politiku, Jugoslavija nastupa kao cjelina kada je riječ o vanjskoj politici. To je bilo nešto što se nije moglo dijeliti među republikama, već je bila jedna, zajednička, na čelu koje je stajao Josip Broz Tito. Iz tog razloga zahtjevi za primanjem Hrvatske u Ujedinjene narode, slanje guvernera Narodne banke Hrvatske po kredite u Washington i sl., bili su nemogući, nerealni i naivni. Postavlja se pitanje što su studenti mislili s time da je dijeljenje hrvatske nacionalne suverenosti nedopustivo i da se u Ustavu Hrvatska treba jasno definirati kao suverena nacionalna država hrvatskog naroda? Jesu li smatrali da su povrijeđena prava hrvatskog naroda? Je li ovakav zahtjev išao u smjeru izdvajanja Hrvatske iz Jugoslavije? Što bi se dogodilo s ostalim republikama ako se uvažavaju ovi zahtjevi? Ova pitanja su si zasigurno postavljali visoki politički čelnici i za njih su ovakvi zahtjevi predstavljali prijetnju samom očuvanju Jugoslavije. Iz ovih zahtjeva jasno je kako se želi ojačati položaj Hrvatske unutar federacije, međutim ponekad su izjave bile neoprezne i separatističke naravi. Većina studenata nije bila za radikalne, nacionalističke poteze kao što je naprimjer izdvajanje Hrvatske iz Jugoslavije, to se potvrđuje i činjenicom da su nakon zborova redovito slani brzoglasnici potpore SKH i Titu. Međutim postojalo je plodno tlo za nacionalističke težnje koje su se mogle pretvoriti u separatističke i tu je postojala opasnost za Jugoslaviju. Kako je pokret doživljen na međunarodnoj sceni opisuje razmišljanje britanskih diplomata, naime oni su zahtjeve studenata opisali kao „otvoreno nacionalističke“.⁴⁷ Pitanje je gdje studentski zahtjevi prelaze iz progresivnih (kao što su pitanje deviza, redefiniranja položaja republika unutar Jugoslavije i sl.) u nacionalističko-separatističke (Hrvatska suverena nacionalna država hrvatskog naroda, međunarodna politika Hrvatske i sl.). Pokret hrvatskih sveučilištaraca bio je s nacionalnim predznakom samim time što su zahtjevali promjene koje će donijeti boljitak isključivo Hrvatskoj, međutim pitanje je gdje zahtjevi prelaze granice i s kakvim su namjerama.

Na studentskom zboru održanom u Studentskom centru 22. studenog proglašen je studentski štrajk. Prisustvovalo je oko 3000 studenata, a govorili su Ivan Zvonimir Čičak (student-prorektor), Goran Dodig (potpredsjednik Saveza studenata Zagreba), koji je proglasio štrajk: „Studenti se trebaju solidarizirati s radnicima. Potrebno je stoga na Hrvatskom sveučilištu u znak solidarnosti obustaviti rad.“⁴⁸ Govorio je također i Dražen Budiša.

⁴⁷ Isto, Iz *Predgovora* Tvrka Jakovine, 8.

⁴⁸ Ponoš, *Na rubu revolucije: studenti '71.*, 178.

Poslije dvosatne rasprave usvojeni su zaključci:

„1. Mi studenti Hrvatskog sveučilišta prihvaćamo promjene u društveno-političkom sustavu, koje Socijalističku Republiku Hrvatsku konstituiraju kao suverenu, nacionalnu državu hrvatskog naroda. Tim svojim stavovima pridružujemo se zaključcima općeg Sabora grada Zagreba.

2. Dajemo punu podršku stavovima izraženim u referatu dr. Savke Dabčević-Kučar, podnesenom na 22. sjednici CK SKH. Mislimo da on predstavlja realnu platformu za akciju svih revolucionarnih i progresivnih snaga našeg društva.

3. Osuđujemo sve pokušaje da se pojedini 'napuhani ekscesi' prikažu osnovnim obilježjem i značajkom društveno-političkog trenutka Hrvatske.

4. Ne slažemo se s onima koji su svoj politički čin sveli na razračun s hrvatskom inteligencijom, hrvatskim sveučilištarcima i hrvatskim kulturnim ustanovama. Mislimo da pojedinci koji to čine nisu ni do sada bili, a niti u buduće mogu biti, garantom realnih društveno-političkih promjena.

5. Ističemo da do revolucionarnih i radikalnih promjena u našem društvu ne može doći sve dotle dok se ne pristupi korjenitim kadrovskim izmjenama u svim postojećim društveno-političkim i ostalim strukturama – kako u Hrvatskoj tako i u cijeloj Jugoslaviji.

6. Kako samo svojom verbalnom podrškom ne možemo iskazivati povjerenje Savezu komunista Hrvatske, Savezu komunista Jugoslavije i riječima druga Tita, odlučujemo se za konkretnu akciju – **OBUSTAVU NASTAVE NA HRVATSKOM SVEUČILIŠTU**

7. Ovim svojim činom mi moralno i djelatno solidariziramo s interesima radničke klase Hrvatske. Na ovaj smo čin bili prisiljeni zbog prolongiranja rješavanja problema vezanih uz socijalizmu neprimjerenog deviznog režima, te bankarskog i vanjskotrgovinskog sustava.

8. Zahtijevamo da se nastava na Hrvatskom sveučilištu obustavi sve dok nadležni organi u ovoj zemlji ne donesu radikalna rješenja deviznog režima, koji će hrvatskoj radničkoj klasi omogućiti bitno drugačiji položaj u našem društvu.

9. Oštro osuđujemo sve one snage koje lijevu hrvatsku inteligenciju, a posebice hrvatske sveučilištarce žele prikazati nacionalistima i šovinistima.

10. Predlažemo hitno sazivanje plenuma Saveza studenata Zagreba i plenuma Saveza studenata Hrvatske, da bi ovi studentski forumi organizirali obustave nastave na čitavom Hrvatskom sveučilištu.

11. Dajemo punu podršku predsjedniku SFRJ drugu Titu, od koga je i potekla inicijativa za radikalno rješenje deviznog režima, te ostalih nagomilanih problema u našoj društvenoj zajednici.

Radno predsjedništvo zbora.⁴⁹

Na kraju zbora pjevala se „Lijepa naša“, a telegrami iz Studentskog centra poslani su Titu, CK SKH i Saboru.⁵⁰

Prva, očita razlika između studentskog pokreta 1968. i 1971., je ta što su studenti 1968. u svojim zahtjevima obuhvaćali cijelo jugoslavensko društvo, pokret je dio studentskih događanja u cijelom svijetu, a u Jugoslaviji su studentske demonstracije bile pokrenute u Beogradu, Nišu, Kragujevcu, Sarajevu, Ljubljani i Zagrebu. Pokret sveučilištaraca 1971. je s ciljem poboljšanja Hrvatskog položaja unutar Jugoslavije, zahtjevi se uglavnom odnose na Hrvatsku i njeno društvo, a studentski aktivizam je osim u Zagrebu, primjetan u Splitu, Zadru, Rijeci i ostalim fakultetskim središtima u Hrvatskoj. Zanimljiva je razlika u odnosu prema politici i političarima. Studenti 1968. krivcima za stanje u društvu smatraju „birokratske kočničare“ i zahtijevaju da takvi odstupe sa svojih pozicija, što političkih, rukovodstvenih, direktorskih i sl. te svoje pozicije prepuste mlađim i obrazovanijim ljudima. Nije im važno jesu li to političari iz SKH, SKJ ili direktori u poduzećima. S druge strane, studenti 1971. podržavaju vodstvo SKH, što je vidljivo iz njihovih zahtjeva. U nekim stvarima se i neće slagati s politikom niti politika s njima, ali sveukupno gledajući studenti su stajali na istoj strani kao SKH 1971. i podržavali su ih. Smatrali su da oni (točnije Savka Dabčević-Kučar sa referatom na 22. sjednici CK SKH) predstavljaju „realnu platformu za akciju svih revolucionarnih i progresivnih snaga našeg društva“. Valja naglasiti kako su podržali reformsku struju u SKH okupljenu oko Savke Dabčević-Kučar i Mike Tripala. Studenti 1968. angažiraniji su oko studentskih pitanja, kao što su: položaj studenata unutar samoupravnih

⁴⁹ Isto, 178-179.

⁵⁰ Isto, 180.

odnosa na sveučilištu, studentski standard, školovanje djece iz siromašnijih obitelji. Bili su potaknuti brigom o svojoj budućnosti nakon studija pa su zahtjevi išli u tom smjeru. Godine 1971. studenti su koncentriraniji na političke teme i trenutnu situaciju u državi.

Sličnost kod studenata 1968. i 1971. je što ne traže promjenu sustava, već poboljšanje ili „popravljanje“ već postojećeg sustava. Za razliku od studenata na Zapadu 1968. koji su zahtijevali promjenu sustava u kojem žive. I jedni i drugi smatraju da je za napredak potrebna kadrovska izmjena društveno-političkih struktura, tojest uklanjanje „birokratskih kočničara“, rečeno rječnikom šezdesetosaša. Jedna od najzanimljivijih sličnosti je odnos prema radnicima. I jedni i drugi spominju i priželjkuju radnike kao svoje saveznike i zahtijevaju da se poduzmu potezi koji će donijeti boljitak radnicima. Studenti 1971. tvrde kako radi solidariziranja s radnicima kreću u štrajk i da je promjena deviznog režima u interesu poboljšanja života radničke klase. Godine 1968. mogli su se čuti zahtjevi za dosljednom raspodjelom prema radu, povećanje minimalnih dohodaka, razvijanje samoupravnih odnosa u radnim organizacijama i drugi, „radnički“ zahtjevi.⁵¹ Jedan od razloga ovakvog odnosa prema radnicima je sigurno stvarna želja za poboljšanjem uvjeta rada i života radnika. Ti isti studenti su jednog dana trebali postati radnici pa je razumljivo da razmišljaju o problemima skupine ljudi čiji su i sami trebali dio postati. Jedan od razloga je i položaj radnika u komunističkoj ideologiji. Bilo je logično da se povežu s jednom od najmoćnijih i najbrojnijih skupina u društvu, također, ni partija ni sam Tito nisu smjeli napasti radnike upravo zbog statusa koji su imali. Niti jedni niti drugi nisu u većoj mjeri uspjeli pridobiti radnike. Jednim dijelom je partija odradila svoje i na vrijeme spriječila solidariziranje radnika sa studentima, a jednim dijelom su bili nezainteresirani ili se nisu slagali sa studentima. Većinom se nisu slagali sa studentskim metodama (štrajk, obustava nastave) i to su osudili i 1968. i 1971.

⁵¹ Klasić, 148.

3. STUDENTI – VLAST

3.1. 1968.:

Tijekom studentskih protesta u Jugoslaviji 1968., odnos partije prema studentskom pokretu mijenjao se. U trenutku kada su u Beogradu izbile demonstracije, politička elita složna je da se pokret što prije treba razbit, na bilo koji način i da se pobunjenike treba uhititi. Kada su se strasti smirile i kada su profesori stali na stranu studenata, shvatili su da će ovo biti puno kompliciraniji prosvjed od običnog bunta mladih. U tom trenutku partija ne nagli sa potezima, ali istovremeno smišlja na koji način što prije završiti prosvjed. Kao najučinkovitiji način pokazalo se razbijanje pokreta iz unutra, što se dogodilo u Zagrebu kada je partija uspjela pridobiti većinu studenata za svoj „Proglas“ i na taj način preuzela kontrolu nad štrajkom.

Postojalo je nekoliko mišljenja kako treba postupiti u novonastaloj situaciji. Jedan dio političara, tzv. „tvrdomlinijaša“, smatrao je da studentima ne treba popuštati, nego ako to bude potrebno i „krvlju braniti vlast i svoje pozicije u vlasti“. Među onima koji su se zalagali za ovakav pristup bili su i čelni ljudi srbijanskog i beogradskog SK-a Petar Stambolić i Aleksandar Bakočević te predsjednik SSRN Srbije Dragi Stamenković. Bilo je onih koji su pokazivali puno više razumijevanja za studente i njihove zahtjeve kao predsjednik srbijanske skupštine Miloš Minić. Bilo je i onih političara koji su bili za razgovore, ali ne i pregovore, isticanje opravdanih zahtjeva, ali i oštra kritika svake vrste pritiska „ulice“.⁵² Iz ovoga je vidljivo kako je kod nekih političara doživljen studentski protest i kakve su metode bili spremni koristiti za obračun sa studentskim pokretom. Osim samog čina štrajka i određenih zahtjeva, protest su shvatili kao želju mladih za micanjem starih sa njihovih pozicija, pozicija koje su bili spremni i krvlju braniti. Za jugoslavenske političare ovo je bilo posve novo iskustvo. Krivce se nije tražilo u nasljeđu prošlosti i sl., već u ljudima koji su vodili zemlju. Bila je to prva javna i masovna kritika vladajućih.⁵³ To pojašnjava zbunjenost kod dijela političara i njihove reakcije. Na sjednici predsjedništva Savezne konferencije SSRNJ-a, održanoj 6. lipnja 1968., predsjednik srbijanskog SSRN-a Dragi Stamenković govori: „Mi ćemo jasno reći da, ako se radi o rušenju ove vlasti, nijedan vlast se nije predala niti će se predati a da se ne okrvavi. Nisam siguran da su spremni da se okrvave, ali nama mora da bude

⁵² Klasić, 155.

⁵³ Isto, 155.

jasno da se ne možemo predati i da će, ako treba raditi i pendreci...⁵⁴ Postojali su i oni političari koji su drugačije gledali na cijelu situaciju. Josip Đerđa (član Predsjedništva Savezne konferencije SSRNJ-a, te predsjednik Komisije za međunarodnu suradnju i veze SSRNJ-a), na istoj sjednici, iznosi drugačiji stav: nisu studentski postupci za osudu, nego je „za osudu to što smo dali dosta povoda da se to desi“, pri tome misleći na raskorak između onoga što se govori i onoga što se provodi. Studentski aktivizam smatra pozitivnim pomakom jer je uneseno „više svežine u naš samoupravni prostor“, te je „zaustavljeno vegetiranje u našem samoupravnom mehanizmu sa iluzijom da smo na čelu naprednog čovečanstva, a po delu se vidi da nismo“.⁵⁵

Vladajuće je mučila mogućnost pojave „neprijateljskih“ elemenata, odnosno da netko sa puno ozbiljnijim i štetnim namjerama stoji iza studentskog protesta. Mogući neprijatelji bili su razni: „rankovićevci“, „đilasovci“, „ibeovci“, velikosrpski šovinisti ili, kako je to Josip Broz opisao „od Kralja do Mao Ce Tunga“. Međutim, najvećeg neprijatelja vlast je vidjela u profesorima praksisovcima, čije je djelovanje predstavljalo teorijski, a i stvarni epicentar pokreta.⁵⁶

Dana 5. lipnja predstavnici akcionih odbora studenata Zagrebačkog sveučilišta posjetili su sekretara Izvršnog komiteta CK SKH Miku Tripala: „Miko Tripalo je na kraju razmjene mišljenja sa studentima rekao da su gotovo svi zahtjevi studenata na liniji progresivnog socijalističkog kretanja kod nas. I u Beogradu i u Zagrebu. Tim zahtjevima treba pružiti punu podršku. Miko Tripalo je također izrazio uvjerenje da će studenti spriječiti da neprijateljski elementi eventualno iskoriste njihove skupove. I da će uspjeti sačuvati red i ne dopustiti da dođe do javnih izgređa.“⁵⁷ U studentskom pokretu 1968. problem nisu zahtjevi, jer u njima studenti traže dosljedniju provedbu svega onoga što je vlast već zacrtala u reformama. Problem je bila masa ljudi koja javno kritizira političko rukovodstvo, te je postojao strah da se protest ne proširi na druge grupacije, radnike i sl. Iz riječi Mike Tripala dalo bi se zaključiti kako je političko rukovodstvo podržalo proteste u Zagrebu, međutim to nije baš tako. Prije svega sastanak Tripala i predstavnika studenata održan je u trenutku kada partija polako preuzima vodeću ulogu u pokretu pa je političko rukovodstvo moglo biti mirno, a s druge strane Tripalo je postupio slično kao Josip Broz pri svom obraćanju 9. lipnja. Pun je

⁵⁴ Isto, 156.

⁵⁵ Isto, 157.

⁵⁶ Isto, 162, 163.

⁵⁷ „Većina zahtjeva studenata na liniji progresa“, *Vjesnik* (Zagreb), 6. lipnja 1968., 5.

razumijevanja za studente, podržava ih i vjeruje u njih, iako u tom trenutku vjerojatno to nije mislio.

Hrvatsko političko rukovodstvo imalo je dva razloga da se protivi studentskom pokretu. Prvi razlog zajednički je svim rukovodiocima Saveza komunista bez obzira iz kojeg dijela Jugoslavije dolazili, a to je strah od gubitka vlasti, tj. strah od gubitka monopola u društvu. Drugi razlog zašto je hrvatsko rukovodstvo željelo spriječiti radikalizaciju studentskog pokreta bio je povezan s političkom krizom 1968. Spremnost i na najdrastičnije metode obračuna bio je vjerojatno jedan od poteza koji je trebao ukloniti sumnju u povezanost s organiziranim nemirima. Svibanjsko savjetovanje, na kojem su upozoravali na neprovođenje privredne reforme, i studentske demonstracije, dovele su hrvatsko rukovodstvo u paradoksalnu situaciju. Ukazivanje na neprovođenje privredne reforme moglo je biti protumačeno kao poticaj demonstracijama.⁵⁸

⁵⁸ Klasić, 213, 216-217.

3.2. 1971.:

Miko Tripalo je u govoru koji je održao 25. studenoga 1971. u zagrebačkoj tvornici „Tvorpam“, rekao kako studentski štrajk ugrožava hrvatsko rukovodstvo, odnosno njegov proljećarski dio.⁵⁹ To je bio najveći problem u odnosima studenata i vladajućih u Hrvatskoj 1971. godine. Iako su se slagali s njima u nekim stajalištima, vjerovali su da im studenti u nekim trenucima mogu donijeti više štete nego koristi. Savez komunista je bio taj koji je trebao voditi, a ne biti vođen: „Ali, putovi naše borbe, taktika naše borbe ne mogu se određivati na tisuću mjesta. Taktika te borbe može se određivati na jednom mjestu, u političkom rukovodstvu ove Republike sve dotle dok to političko rukovodstvo uživa povjerenje radničke klase i naroda.“⁶⁰ Tripalo je jasno dao do znanja što misli o odnosima snaga unutar *Hrvatskog proljeća*. Osim toga, postojao je i problem što se SKH i studenti nisu u svemu slagali: „Očito je da neke grupe i pojedinci u studentskom rukovodstvu imaju namjere koje sa Savezom komunista i njegovim programom nemaju nikakve veze. I ne treba nitko da se zavarava – mi nećemo dopustiti da se pod firmom Saveza studenata javlja drugi program suprotan SK Hrvatske. Ovdje može postojati samo Savez studenata koji podržava i usvaja program SKH“, riječi su Mike Tripala u kolovozu 1971. na narodnom zboru u Bogomolju na Hvaru.⁶¹ Ovakve izjave izrečene su s razlogom, naime studenti su u svojim istupima znali koristili retoriku koja je bila pretjerana i drugačija od one proljećarske iz SKH.

Novi studentski vođe, koji dolaze na prijelazu iz 1970. u 1971., izazivali su sumnju kod političkog rukovodstva. Razlog tome su nacionalno orijentirani, ponekad radikalni stavovi. SKH je Ivana Zvonimira Čička od početka smatrala opasnošću. Žarko Puhovski prepričava svoj sastanak s Mikom Tripalom u Gradskoj kavani, dva dana nakon Čičkova izbora (riječ je o izboru za prvog studenta prorektora u povijesti Sveučilišta u Zagrebu, 21. prosinca 1970.): „Doslovce mi je rekao: Čička treba ukloniti, to je opasnost po Jugoslaviju. Uvjeravao sam ga da znam Čička, da on nije tako opasan“, prepričava Puhovski.⁶² S druge strane, vodeći proljećari su u nekim izjavama podržavali studente: „Mislim da moramo sačuvati taj studentski pokret, nitko nema pravo da mu nanosi udarce i moramo sačuvati taj pozitivan studentski pokret na politici druga Tita, na politici SKJ i SKH“, riječi su Savke

⁵⁹ Ponoš, Tihomir, „Studentski pokret u Hrvatskom proljeću – zametci političkog pluralizma“, *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. Tvrtko Jakovina, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012., 340.

⁶⁰ Ponoš, *Na rubu revolucije: studenti '71.*, 187.

⁶¹ Isto, 147.

⁶² Isto, 82, 83.

Dabčević-Kučar.⁶³ Međutim, SKH je podržavala studentski aktivizam i to što su dio *Hrvatskog proljeća*, ali nikako to da svojim istupima ruše autoritet i mjesto partije kao vodeće revolucionarne snage. Partija je željela imati pod kontrolom studente, na što ih je i sam Tito upozoravao. Međutim, to nije bio slučaj, pogotovo kad je u pitanju štrajk. Kad je odlučeno da će štrajk trajati do 3. prosinca, rukovodstva društveno-političkih organizacija osudila su akciju studenata. Sastanku su prisustvovali i Savka Dabčević-Kučar, Pero Pirker, Ivan Šibl, Ema Derossi Bjelajac i Marko Koprtla, a zaključeno je kako je studentski zahtjev za štrajkom društveno neodgovoran i štetan i ne može se prihvatiti kao metoda rješavanja problema. Partijsko vodstvo vršilo je pritisak na studente da završe štrajk, međutim jedino što su uspjeli je izazvati raskol u studentskom vodstvu, odnosno odcjepljivanje manje važnog dijela, što nije imalo nikakvih posljedica po štrajk.⁶⁴ S druge strane, studentsko vodstvo tražilo je sastanak s partijskim. U subotu 27. studenog održan je sastanak u prostorijama Gradskog komiteta u Mesničkoj ulici. Na sastanku su Ante Paradžik i Dražen Budiša (predsjednici SSH i SSZ), inzistirali na tome da štrajk potraje do 3. prosinca. Nikakav dogovor nije postignut.⁶⁵ Kada su vidjeli da mirnim putem, odnosno razgovorom neće doći do cilja, partija se odlučuje na druge metode prekida štrajka. Svi članovi vodstva, proljećari, rasporedili su se po fakultetima gdje su sudjelujući u studentskim raspravama pokušali utjecati na obustavu štrajka.⁶⁶ Lijepili su se i plakati s pozivom na obustavu štrajka. Međutim, u svojim namjerama nisu uspjeli, štrajk je održan do 3. prosinca, kako je i planirano.

Kada se prisjeća događaja iz 1971., Savka Dabčević-Kučar govori kako je Partiji smetalo što su mladi bili „neposlušni“. Međutim: „Bez obzira na povišen tonaliteta kojim su to iskazivali ili pojedinačne ekstreme, njihove su parole bile u većini naše parole. Naši zahtjevi – samo radikalizirani.“⁶⁷ Smatrali su da velika većina prihvaća, podupire i spremna je aktivno se zauzeti za hrvatska politička i gospodarska prava te demokratizaciju općenito. Računali su sa studentima kao osobito vrijednom snagom, za razliku od nekih koji u njima vide bandu, oni su u njima vidjeli moguću rezervu, tvrdi Savka.⁶⁸

Međutim, zamjerali su studentima što svojim istupima štete SKH i jer su im zahtjevi bili pretjerani. Za određene zahtjeve nisu postojale realne mogućnosti, ni vanjske ni unutarnje: prijedlozi o prijemu Hrvatske izravno u OUN, prijedlozi o odcjepljenju i sl. Sve su to bili

⁶³ Isto, 190.

⁶⁴ Isto, 180.

⁶⁵ Isto, 189.

⁶⁶ Dabčević-Kučar, 769.

⁶⁷ Isto, 756.

⁶⁸ Isto, 761.

prijedlozi koji su štetili Hrvatskoj, kako u Jugoslaviji, tako i u svijetu; „Hrvate doživljavaju kao 'troublemakere', tojest one koji prave probleme“, smatra Savka.⁶⁹

Hrvatsko rukovodstvo nije krilo sumnjičavost prema studentima u nekim trenucima. Savka Dabčević-Kučar je na sastanku s predsjednicima i sekretarima međuopćinskih komiteta 2. kolovoza izjavila da ne sumnja u orijentaciju većine studenata, ali „jednostavno treba reći da se institucionalnom oporbom odlukama Partije i stajalištima kojima se ta oporba obrazlaže, studentsko rukovodstvo predočuje javnosti s neprihvatljivim pozicijama koje ne mogu biti pozicije studentske organizacije, a kamoli politizirane studentske matice... Mislim da se moramo ozbiljno zapitati, odnosno da moramo njih ozbiljno zapitati – na kojem to političkom programu, s kojim ciljevima i protiv koje se politike, na primjer, propagira 'vruća jesen' među studentima... čija, za čije se interese tu igra.“⁷⁰

Studenti su bili veoma ambiciozni u svojim namjerama. Ta ambicioznost je u nekim trenucima predstavljala i realnu opasnost za vladajuće. To da studenti nisu namjeravali slijepo slijediti SKH već da će ići svojim putem pokazuje namjera preuzimanja Sveučilišnog komiteta. Za vrijeme sastanka Tita s partijskim vrhom na Brijunima, u trenutku kada se traže uhićenja, među ostalim i vodećih studenata, nekoliko se studenata iz novog vodstva odlučilo učlaniti u partiju. Razlog učlanjena bila je namjera da pokret hrvatskih sveučilištaraca preuzme Sveučilišni partijski komitet: „Mi smo, s obzirom na odnose Sveučilišnog komiteta prema studentskom pokretu, došli do zaključka da treba preuzeti Sveučilišni komitet učlanjenjem u Partiju, ali to nije išlo jer se ljudi nisu željeli učlanjivati u Partiju. Dogovorili smo se da će nas nekoliko takvu nakanu izraziti, ali partijska organizacija Filozofskog fakulteta nas nije primila“, tvrdi Dražen Budiša.⁷¹

Studenti su podržavali proljećarski dio u SKH, međutim zamjerali su im sporost u rješavanju problema. Bili su nezadovoljni sporošću ekonomskih i političkih reformi. Razlika u željenom tempu reformi bit će glavna točka neslaganja između studenata i proljećarskog rukovodstva tijekom 1971. godine.⁷²

U *Hrvatskom proljeću* postojale su tri institucije oko kojih se stvarao pokret: dio CK SKH i njegovi pristaše, Matica hrvatska i sveučilištarci. Matica hrvatska i sveučilištarci često su bili suprotstavljeni SKH. Sva tri dijela pokreta išla su u istom smjeru, ali krajnji cilj nije

⁶⁹ Isto, 765.

⁷⁰ Ponoš, *Na rubu revolucije: studenti '71.*, 147.

⁷¹ Isto, 129, 130.

⁷² Isto, 96.

bio isti, tvrdi povjesničar Zdenko Radelić. Najradikalniji sudionici, uglavnom među studentima i u Matici hrvatskoj, kao krajnji cilj vidjeli su samostalnu hrvatsku, što se moglo iščitati iz nekih njihovih istupa, dok u SKH nisu nikad doveli u pitanje Jugoslaviju.⁷³ Na tome tragu su i riječi Mike Tripala u intervjuu za *Omladinski tjednik* od 18. lipnja, koji za studentski pokret kaže: „Za taj pokret vrijedi sve ono što vrijedi za masovni pokret... ne prihvaćam negativne kvalifikacije tog pokreta, jer mislim da je on u osnovi progresivan... međutim, u tom cjelokupnom širokom pokretu ima i nekih teza, mišljenja pojedinaca i manjih grupa, koje se ne podudaraju s našima – to je također jasno.“⁷⁴ Proljećarski dio SKH smatrao je studentski pokret progresivnim, čak su ih i branili u nekim trenucima kada je Tito tražio uhićenja studentskih vođa. Međutim, nisu se u svemu slagali sa studentima, prije svega s radikalnim zahtjevima i štrajkom kao sredstvom za ostvarenje cilja. Smatrali su da im studenti na taj način štete i da štete svim naporima koje su ulagali za provođenje ekonomskih i političkih reformi. I u tome su bili u pravu. Vodeći proljećari, Savka Dabčević-Kučar i Miko Tripalo slažu se u ocjeni da „studentski pokret nije bio uzrok, ali je bio jedan od povoda za udar na njih“⁷⁵ ili kako je Tripalo rekao: „Nismo smijenjeni zbog štrajka studenata... To je bila samo kap, koja je prelila čašu“⁷⁶.

Ključno za Savez komunista 1968. i 1971. bilo je očuvati onu revolucionarnu ulogu koju su imali u društvu, a koju su im „neki novi klinici“ narušavali. Godine 1968. tu su ulogu očuvali na način da su izdali svoj „Proglas“ koji su prihvatili većina studenata i na taj način su mirno završili prosvjede. Tijekom 1971. kritizirali su studente i jasno naglašavali da je SKH mjesto gdje se određuje taktika borbe i da studenti to trebaju poštivati. Međutim nisu uspjeli iskontrolirati studente i to je kasnije utjecalo na razvoj događaja. Partija je i 1971. i tri godine ranije koristila slične metode kako bi prekinula štrajk, partijski ljudi odlaze na skupove studenata i sudjelujući u raspravama pokušavaju prekinuti štrajk.

Studenti 1968. kritiziraju partiju zbog sporosti u provođenju reformi i kritiziraju sve one, bilo da su to direktori poduzeća ili profesori na fakultetima, koji koče razvoj

⁷³ Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. od zajedništva do razlaza*, 465.

⁷⁴ Ponoš, *Na rubu revolucije: studenti '71.*, 133.

⁷⁵ Dabčević-Kučar, 775.

⁷⁶ „Miko Tripalo; Bilo je to za Jugoslaviju“, *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, ur. Milovan Baletić, Vjesnik, Zagreb, 1990., 74-76.

samoupravljanja i dosljedno provođenje reformi. Tijekom 1971. studenti su na strani SKH, dio su pokreta „Hrvatsko proljeće“ zajedno s njima i Maticom hrvatskom. Jedino što zamjeraju SKH je sporost u ekonomskim i političkim reformama, točnije studenti su bili za radikalniji i žešći pristup, što se očitavalo u njihovim istupima. Više puta su naglasili kako podržavaju Savku Dabčević-Kučar i Miku Tripalu te da slijede njihov put u reforme. Temeljna razlika je što šezdesetima, kritiziraju sve, ne staju na stranu partije, dok studenti 1971. u mnogim stajalištima podržavaju partiju, zajedno su s njima dio šireg pokreta i zahtijevaju redefiniranje položaja Hrvatske u Jugoslaviji.

Može se reći kako je vlast imala sličan odnos prema studentskim pokretima 1968. i 1971., dok je odnos studenata prema vlasti različit. Tijekom jednog i drugog pokreta vlastima je bio cilj staviti ih pod kontrolu te ih mirno završiti i zadržati svoju vodeću ulogu. Razlika je ta što se 1971. SKH i studenti slažu u nekim stajalištima i čine isti „Pokret“, dok su šezdesetima studenti sami u pokretu i vlast je ušla u pokret samo kako bi ga što prije završila. S druge strane, kao što sam već napomenuo, studenti šezdesetima kritiziraju i vlast i sve druge „kočničare“ u društvu, dok 1971. studenti stoje na istoj strani gdje i SKH.

4. STUDENTI – TITO

4.1. 1968.:

Što god da se važno događalo u Jugoslaviji, pozitivno ili negativno, uvijek je najvažnija bila reakcija Josipa Broza. On je, osim svoje pozicije kao vrhovnog vođe SFRJ, imao i autoritet koji nitko nije dovodio u pitanje ni u narodu ni među političkom elitom. Kada su studenti izašli na ulice 1968. i počeli izražavati nezadovoljstvo nizom društveno-političkih segmenata, Tito nije reagirao prvih tjedan dana. Nalazio se na Brijunima i u tim trenucima bavio se vanjskom politikom. Primao je britanskog ministra vanjskih poslova, britanskog veleposlanika u Jugoslaviji i dekana kardinalskog zbora iz Vatikana. Međutim, to ne znači da Tito nije mario za događaje u Beogradu, Zagrebu i drugim centrima Jugoslavije. Redovito je, na dnevnoj bazi, primaio informacije o studentskim zbivanjima, i to iz više izvora. Primaio je izvještaje od Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove, Odjeljenja CK SKJ za informacije, raznih obavještajnih (SDB) i vojno obavještajnih (SB) službi. Također dobija informacije u kontaktu s najvišim funkcionerima Beograda i Srbije. Važan oblik informiranja su bili izvještaji osoba u koje je Tito imao posebno povjerenje: Svetozar Vukmanović Tempo, Veljko Vlahović, Vlajko Begović.⁷⁷

Nakon početne šutnje i ne reagiranja, Tito se obraća studentima 9. lipnja, tjedan dana nakon početka protesta u Beogradu. Tito se javlja u trenutku kada je entuzijazam kod studenata počeo opadati. Umorni i svjesni da ne mogu postići više nego što jesu, studenti su doživjeli olakšanje Titovim obraćanjem. Tito je i u ovom događaju pokazao osjećaj za pravovremeno reagiranje. I ne samo to, rekao je upravo ono što su studenti željeli čuti, dao im je osjećaj sigurnosti i optimizma, a upravo su to i očekivali od njega.⁷⁸ Donesena je odluka da se izjava Tita snimi i potom emitira. U toj izjavi Tito je rekao: „Ja sam došao do uvjerenja da je revolt koji je postojao kod mladih ljudi, kod studenata, došao spontano. Ali da je postepeno došlo do izvjesnog infiltriranja raznih nama tuđih elemenata koji ne stoje na socijalističkim pozicijama Osmog kongresa Saveza komunista Jugoslavije koji nisu za sprovođenje reforme, koji su htjeli da ovu situaciju iskoriste za svoje ciljeve. Ja sam došao do uvjerenja da je ogroman dio, mogu da kažem devedeset posto studenata, poštena omladina, o kojoj mi nismo vodili dovoljno računa, u kojoj smo vidjeli samo učenike u školama, a za koje još nije vrijeme

⁷⁷ Klasić, 169-171.

⁷⁸ Klasić, 184.

da se uključuju u društveni život naše socijalističke zajednice.⁷⁹ Tito je izrekao mišljenje i o događajima u Novom Beogradu: „Što se tiče nezadovoljstva studenata zbog nemilih događaja u Novom Beogradu, smatram da je to stvar koja treba da se ispita. Bilo tko da je prekršio zakon, nije ispunio svoju dužnost, ili je zloupotrebio, on mora biti pozvan na odgovornost.“⁸⁰ U intervjuu za RTV sa Zdravkom Vukovićem, Tito je izjavio kako je „krajnji čas da se odstrani sporost u rješavanju raznih problema i nedovoljno jedinstvo među rukovodećim ljudima.“⁸¹ Iako se oglušio na pozive studenata da se vrati u Beograd, kao i na molbe da ih primi na Brijunima, Tito preko TV ekrana studentima poručuje da dođu kod njega, da pošalju delegaciju, kad god im nešto nije jasno i kada nešto treba razjasniti.⁸² Za događaje kod podvožnjaka u Beogradu, gdje je u sukobu s policijom stradalo nekoliko studenata, zbog čega su tražili ostavke čelnih ljudi policije, izjavljuje da „ako je ijedan čovjek na bilo kojoj strani prekršio zakone, ili nije ispunio svoje dužnosti ili zloupotrebio svoju dužnost, on mora biti pozvan na odgovornost, bez obzira tko to bio.“⁸³ Ide toliko daleko da kaže: „Štaviše, ako nisam sposoban da riješim ta pitanja onda ja ne treba više da budem na tome mjestu“⁸⁴. Vezano za studentske kritike kako mladi i obrazovani ljudi trebaju doći na pozicije na kojima trenutno sjede nekompetentni i nedovoljno obrazovani ljudi, Tito odgovara: „Ja mislim da nijedan naš stariji komunista, bilo koji, koji ima svijest komunista, ne bi trebalo da insistira na tome da mora ostati tamo gdje jeste, nego treba da dade mjesta onim ljudima koji su sposobni da rješavaju probleme.“⁸⁵ Zanimljiv je i odnos prema „neposlušnim“ političarima. Problemi u duštvu, na koje upozoravaju i mladi, po njegovu mišljenju velikim dijelom su rezultat nejedinstva u rukovodstvu i nedosljednosti u provođenju dogovorenih odluka.⁸⁶ Sve ove poruke navode na razmišljanje kako je Tito u potpunosti stao na stranu studenata. Međutim, to nije bilo baš tako. Prije davanja izjave za javnost, Tito je održao sastanak proširenog Biroa Predsjedništva CK SKJ-a i zajedničku sjednicu Predsjedništva i IK CK SKJ-a. Po njegovu mišljenju pokret je organiziran i vođen od strane neprijateljskih elemenata koji su studente pokušali iskoristiti za vlastite ciljeve. Bio je oštar prema studentima, osudio je sukob kod podvožnjaka te je protiv toga da „banda naređuje da moraš dati žrtve, smenjivati ovoga ili onoga iz milicije“. Studente je nazvao „manguparijom, ilegalnom bandom, ulicom“. Ne

⁷⁹ „Studentski revolt je došao spontano“, *Studentski list* (Zagreb), 10. lipnja 1968., drugo posebno izdanje, 1.

⁸⁰ Isto, 1.

⁸¹ „Izjava predsjednika Tita za jugoslavensku javnost“, *Vjesnik* (Zagreb), 11. lipnja 1968., 1.

⁸² Klasić, 181.

⁸³ Isto, 181.

⁸⁴ Isto, 181.

⁸⁵ Isto, 182.

⁸⁶ Isto, 182.

prihvaća kritike na račun pretjerane agresivnosti organa reda, smatra da je upravo prijetnja silom spriječila jačanje studentskog pokreta i u drugim sredinama. Umjesto zahtjeva za ostavkama, dao je punu potporu gradskom, republičkom i saveznom sekretaru unutarnjih poslova. Također, imao je kritički stav prema pojedinim sveučilišnim profesorima.⁸⁷ Iz ovoga možemo vidjeti kako je Tito bio nervozan i zabrinut zbog svih događanja, što se u obraćanju javnosti nije u tolikoj mjeri očitavalo.

U izjavi za javnost Tito je pun razumijevanja za studentske probleme i nezadovoljstvo, te istodobno osuđuje političke rukovodioce zbog sporosti i nejedinstva u rješavanju problema u društvu. Procijenio je da je u situaciji u kojoj se Jugoslavija nalazila, politički oportunistički izraziti samokritiku nego se postaviti kao vladar koji ne želi trpiti kritike. On nastupa s pozicije vrhovnog suca, koji je iznad svih onih koje studenti kritiziraju. On razumije studente i slaže se s njima te kritizira političare koji usporavaju razvoj. Tito je prije svega vodio računa o osobnom autoritetu i legitimitetu i bio je u stanju reći i nešto proturječno, ako je znao da će mu to u tom trenutku koristiti. U više se navrata uvjerio kako nije bitno samo što će reći već i kada i kako će reći. Tito je u ovom događaju još jednom pokazao vještinu donošenja pravih odluka u pravo vrijeme.⁸⁸ Uvodnik *Washington Posta* od 12. lipnja 1968. daje slikovit opis svega navedenog: „Zemlja suočena sa studentskim nemirima jedva može plemenitije reagirati nego što je to učinio jugoslavenski predsjednik Tito. On je revoluciju smirio na najjednostavniji način – time što joj se pridružio.“⁸⁹ Najbolji pokazatelj da je Tito pravovremeno i na odgovarajući način reagirao je to što su, nakon njegova obraćanja, studentski nemiri završili. Reakcije na govor Tita su: „Staloženost i zadovoljstvo studenata nakon govora druga Tita“, „Tvoje ćemo riječi pretvoriti u djelo – poručuju radnici“.⁹⁰ Tito nije samo smirio studente već je uspio utjecati i na radnike i ostatak društva kako ne bi došlo do većih nemira. Studenti su se odmah nakon Titova govora vratili obavezama na fakultetima, vjerovali su da će se njihov „vođa“ pobrinuti da se problemi riješe. Uskoro su izbili novi studentski nemiri, a Tito se ovoga puta postavio drugačije, s manje strpljenja i blagonaklonosti.

⁸⁷ Isto, 179-181.

⁸⁸ Isto, 169-182.

⁸⁹ Isto, 224.

⁹⁰ „Do kraja u borbi za reformu“, *Vjesnik* (Zagreb), 12. lipnja 1968., 1.

4.2. 1971.:

Studenti su 1971., kao i njihovi kolege 1968., tražili Titovu podršku jer im je ona bila jedina važna legitimacijska osnova za djelovanje.⁹¹ Hrvatski sveučilištarci su mu sa svakog okupljanja slali pozdrave i izražavali svoju odanost i vjeru da ih vodi u pravom smjeru. Također su mu slali i telegrame, *Hrvatski tjednik* 9. srpnja objavljuje telegrame studenata, a prvi je upućen Titu: „U povodu 30. obljetnice ustanka naroda Jugoslavije dragi druže Tito primi naše iskrene čestitke, jer Ti si bio i ostaše prvi ustanik i borac ne samo protiv okupatora nego i protiv svake nepravde. Živio nam dragi druže Tito! Uvijek tvoji Hrvatski sveučilištarci! Predsjedništvo SSH i SSZ.“⁹² Studenti su znali da bez Titove podrške svi njihovi naponi padaju u vodu. Željeli su podršku onih snaga koje su bile važne. Te snage bile su rukovodstvo SKH i Tito.⁹³

Tito nije bio naklonjen novom studentskom vodstvu i studentskim vođama: Ivanu Zvonimiru Čičku, Draženi Budiši i ostalima. Tijekom cijele 1971. upozoravao je hrvatsko rukovodstvo na njih i u nekim trenucima čak tražio njihova uhićenja. Krajem travnja 1971. Tito je sazvaio na Brijunima proširenu sjednicu Predsjedništva SKJ i tom je prilikom u razgovoru sa Savkom Dabčević-Kučar rekao kako bi se u svakoj republici trebalo uhititi nekoliko osoba. Za Hrvatsku je naveo imena: Petar Šegedin, Marko Veselica, Dražen Budiša, Ivan Zvonirmi Čičak i Šime Đodan.⁹⁴ U Beogradu, u lipnju, za vrijeme sjednice u zgradi SIV-a⁹⁵, Tito je razgovarao sa Savkom o situaciji u Hrvatskoj i tada po njenim riječima opet „tražio glave“. „Hoće Dražena Budišu i Ivana Zvonimira Čička. Hoće osobito Petra Šegedina i Vladu Gotovca. Hoće Marka Veselicu i Šimu Đodana! Uvijek tih nekoliko istih imena. Spominje – optužujući - zadarski susret, Maticu hrvatsku, studente i 'puč'. Bijesan je na pisanje 'Studentskog lista'.“⁹⁶ Tito nije podržavao studente 1971. i smatrao ih je opasnima, te je iz tog razloga i „tražio njihove glave“.

Sam štrajk, koji je trajao od 22. studenog do 3. prosinca 1971., Tito je smatrao kontrarevolucijom. Mišljenja je kako „za zaštitu našeg socijalističkog razvitka od svih mogućih nasrtaja, mi moramo upotrebiti sva sredstva koja su inače uobičajena u današnjem

⁹¹ Ponoš, *Na rubu revolucije: studenti '71.*, 136.

⁹² Isto, 136.

⁹³ Knezović, Marin, „Štrajk hrvatskih sveučilištaraca u jesen 1971. u onodobnom tisku“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 28, 1995., 233.

⁹⁴ Ponoš, *Na rubu revolucije: studenti '71.*, 129.

⁹⁵ Sjednice su trajale cijeli šesti mjesec, a riječ je o sjednicama: Predsjedništvo CK SKJ, Izvršnoga biroa CK SKJ s Predsjedništvom, sastanak s Titom, zatim sjednica svih predsjednika SK po republikama.

⁹⁶ Dabčević-Kučar, Savka, *'71. – hrvatski snovi i stvarnost (1-2)*, Interpublic, Zagreb, 1997., 656.

civilizovanom svijetu, i zbog toga nitko ne bi mogao da nam prigovori“. Ovdje je primjetno kako Tito na neki način opravdava moguće buduće postupke. Dao je i prijedlog što bi se trebalo učiniti: „Ja mislim da treba odmah da idete u akciju protiv onih koji su sada najglasniji, koji vama najviše štete i koji su već odavno zaslužili da budu ne samo izolirani, već i potpuno onemogućeni. Oni se, međutim, još uvijek šetaju i pišu svašta.“⁹⁷ Osim studenata pod ovim podrazumijeva i Maticu hrvatsku.

U 3 godine, koliko je prošlo između dva studentska pokreta, odnos Tito-studenti u mnogočemu se promijenio. Temeljna razlika su ideje i studentski zahtjevi, tojest pozicije s koje studenti nastupaju, a i Titova procjena kako se najbolje postaviti u određenom trenutku. Godine 1968. studentski zahtjevi nisu ugrožavali opstojnost Jugoslavije, iako je Tito bio bijesan i pribojavao se da bi se štrajk mogao prošiti na radnike, nije javno napao studente, već je stao na njihovu stranu. Ključno mu je bilo iskontrolirati štrajk. Godine 1971. studenti su dio *Hrvatskog proljeća*, a neki njihovi istupi bili su nacionalistički. Tito je u njima vidio prijetnju od samog početka 1971. godine, odnosno od onog trenutka kada su glavne pozicije u studentskom vodstvu preuzeli nacionalno orijentirani studenti (Ivan Zvonimir Čičak, Dražen Budiša i dr.). Problem koji su Tito i partija imali sa studentima 1968. je strah od toga da „ulica“ ne donosi odluke. Točnije, partija je osjetila da gubi glavnu revolucionarnu ulogu u društvu. Pojavili su se mladi misleći ljudi koji ukazuju na deformacije u sustavu. Tito se u tom trenutku postavio najbolje što je mogao. Većina studentskih zaključaka bila je točna, a Tito ih je, svjestan toga, podržao. S druge strane, 1971., Tito se nije slagao s većinom studentskih zahtjeva i općenito stanjem u Hrvatskoj, jasno je smatrao studentski štrajk kontrarevolucionarnom pojavom pa se tako i postavljao.

Zajedničko studentima 1968. i 1971. je to što ih je Tito u suštini smatrao neposlušnima i prijetnjom. Dokaz tome su kazne i uhićenja studenata i osoba koje su smatrane glavnim organizatorima i huškačima. Svaki štrajk, bez obzira tko ga vodio i koliko bio ispravan u stavovima, nije dobrodošao kod vlasti i željet će ga što prije završiti. Tako je bilo i 1968. i 1971. u Jugoslaviji.

Tito je jako dobro znao upravljati svojom moći. Odnosno znao je kako reagirati u kojem trenutku i što napraviti kako bi sačuvao svoj autoritet. To je pokazao i 1968. i 1971.

⁹⁷ Ponoš, *Na rubu revolucije: studenti '71.*, 196- 197.

Iako se nije uvijek slagao sa sugovornikom, u ovom slučaju studentima, on se postavio onako kako je procijenio da će lakše doći do cilja. Cilj je bio prestanak štrajka i što brže vraćanje u normalu. Godine 1968. Tito je procijenio kako će mu „pridruživanje revoluciji“ donijeti više bodova i pridonijeti bržem završetku štrajka. Godine 1971. je procijenio kako treba pritvoriti određene studente jer bi u protivnom moglo doći do nemira među studentima, a nakon toga do opasnosti od širenje nemira među društvom. Tito je dobro predvidio da bi studenti mogli stvarati probleme. Dana 22. studenog i početkom prosinca stupili su u štrajk., a sukobili su se i s policijom na ulicama Zagreba.

Tito je volio studentsku populaciju. Ona mu je bila važna jer su fakulteti i širenje obrazovanja u novom sustavu igrali važnu ulogu. Međutim, nije dopuštao neposluh i da se stvari odmaknu kontroli kao što se dogodilo '68 i '71. Njegova reakcija i odnos prema štrajku ovisili su o tome što će pridonijeti završetku štrajka i o porukama, zahtjevima i stavovima studenata koje prezentiraju u javnosti. Međutim, nije bilo toliko važno što studenti govore, već to što kritiziraju sustav. Jednom riječju odlučuju se na akciju, a pravo na akciju imala je samo jedna skupina – Partija, na čelu s Titom. S druge strane, Tito je imao autoritet među studentima i njemu su se obraćali i tražili da pokrene promjene, a istovremeno napadali i kritizirali one koji „koče“ napredak.

5. STUDENTI - PROFESORI

5.1. 1968.:

Odnos studenata i profesora jako je važan u analiziranju događaja 1968. i 1971. Profesori su osobe koje su konstantno u kontaktu sa studentima, prenose im svoje znanje, stavove i utječu na njihov razvoj, studenti vide u njima uzore, a s druge strane oni su prva publika profesorima gdje iznose svoja razmišljanja i ideje. Tijekom 1968. odnos sveučilišnih nastavnika i studenata se razlikuje od države do države. Taj odnos varira od otvorene potpore i suradnje do povoda neredima i demonstracijama. U istočnoeuropskim zemljama studenti su u profesorima vidjeli najdosljednije zagovaratelje napretka i demokratizacije društva, dok je na Zapadu profesorska „kasta“ predstavljala simbol zastarjelog režima koji je trebalo mijenjati. Kako su francuski studenti doživljavali svoje nastavnike govore grafiti ispisani u Parizu 1968.: „Profesori, zbog vas starimo!“ i „Profesori, stari ste koliko i vaša kultura, a vaša modernost odražava se tek u modernizaciji policije!“.⁹⁸ Kada su izbile demonstracije u Beogradu, profesori, kao i većina studenata, za njih su doznali tijekom noći i sljedećeg jutra. U ponedjeljak 3. lipnja na mitingu u Studentskom gradu profesori su javno izrazili svoju potporu studentima i osudili nasilno ponašanje policije. Oni su predvodili povorku koja je krenula prema centru Beograda, a na inicijativu nastavnika Dragoljuba Mićunovića studenti se nakon sukoba s policijom ne vraćaju u Studentski grad, nego se pokret premješta na fakultete u centru Beograda. Profesori su imali najveći utjecaj na razvijanje pokreta iz uličnih demonstracija u dobro organiziran pokret, međutim, važno je naglasiti da profesori nisu organizirali studentske demonstracije, iako su vlasti to tako nastojale prikazati.⁹⁹

Profesori su ti koji svojim predavanjima, tribinama i sl. utječu na studente i mlade, studenti su njihova prva publika i često vide uzor u svojim profesorima. Najveći utjecaj na studentski pokret 1968. imali su praxisovci. Profesori iz područja filozofije i sociologije okupljeni oko časopisa Praxis¹⁰⁰, koji su svojom kritičkom analizom situacije u kojoj se nalazilo jugoslavensko društvo, stvorili preduvjete za stvaranje „pokreta“ koji bi se idejno

⁹⁸ Klasić, 141.

⁹⁹ Isto, 143, 147.

¹⁰⁰ Teorijski časopis utemeljen u Zagrebu 1964. Njegovi utemeljitelji bili su Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan Kangrga, Danilo Pejović, Gajo Petrović, Rudi Supek i Predrag Vranicki, a uskoro im se pridružuju i beogradski kolege. Časopis je stekao međunarodni ugled, praxisovci su se povezali s marksistima na Zapadu, a najpoznatiji predstavnici bili su Ernst Bloch, Erich Fromm, Jürgen Habermas i Herbert Marcuse. Od 1964. do 1974. održavala se i Korčulanska ljetna škola na kojoj su filozofi, sociolozi iz cijelog svijeta izlagali i raspravljali o bitnim temama društva. Časopis je izlazio do 1974. Praxisovci su se zalagali za kritičku raspravu o svemu pa tako i o socijalizmu.

suprotstavio režimskoj praksi. I jedan od osnivača i istaknuti član Milan Kangrga kada govori o studentskim zbivanjima 1968., tvrdi da su „... i ti događaji bili povezani s direktnim utjecajem praksisovaca“.¹⁰¹ Tijekom travnja i svibnja 1968. u Zagrebu i Beogradu održano je nekoliko tribina gdje su profesori s Filozofskog fakulteta, kao glavni govornici, raspravljali o temama poput socijalizma i demokracije, problema nejednakosti u socijalizmu, stanja u drugim socijalističkim zemljama. Na ovim tribinama mogla su se čuti drugačija mišljenja od onih koje je partija inače servirala, a često su se slale i motivacijske poruke.¹⁰² Jedna takva tribina održana je 8. svibnja 1968. na Pravnom fakultetu u Beogradu pod naslovom „Studenti i politika“. Sudjelovali su novinar *Borbe* Jug Grizelj, profesori Ljuba Tadić, Svetozar Stojanović i Stevan Vračar, a govorilo se o ulozi studentskih pokreta u svijetu kao autentičnih političkih pokreta. Jugoslavenskim je studentima poručeno da u uvjetima samoupravljanja moraju djelovati aktivnom kritikom kako bi postali korektiv odluka raznih političkih foruma. Profesor Ljuba Tadić, ugledni filozof i praksisovac, naglasio je da su zahtjevi za reformom sveučilišta korak prema reformi cijelog društva te je istaknuo potrebu oživljavanja političke akcije među studentima.¹⁰³ Na pitanje studenata trebaju li se i oni demonstracijama i štrajkovima boriti za svoja prava, Grizelj je odgovorio: „Da, niste valjda očekivali da ćemo vas mi od toga odvrćati... Međutim, tu ima jedna druga stvar. Vi ste verovatno očekivali da vas mi savetujemo da u svojim zahtevima idete do određene granice, do recimo situacije kada bi trebalo doći u sukob sa policijom. Ako ste spremni da se borite, onda ćete žrtvovati spavanje u krevetu, a neće vam biti teško da spavate i po zatvorima.“¹⁰⁴

Događaj koji se zbio 5. lipnja u restoranu Studentskog centra u Zagrebu, svjedoči da su studenti bili motivirani profesorima i njihovim idejama, naročito praksisovcima. U trenutku kada su profesori Milan Kangrga, Gajo Petrović, Vanja Sutlić, Mladen Čaldarević i student Šime Vranić sjedili u restoranu Studentskog centra te razgovarali o trenutnoj situaciji, u tom trenutku prišao im je sin Vanje Sutlića, Vanja junior. Počeo je povišenim glasom optuživati sve prisutne profesore; kako ih nije sram sjediti nezainteresirano, zašto su se separirali od studentskih zahtjeva i uopće od čitavog događanja, te je naglasio: „Sva vaša djelatnost kao filozofa i profesora išla je upravo u smjeru ovih sadašnjih studentskih protesta i zahtjeva za ukidanjem te nakaradne birokratske vlasti i prakse u zemlji!“¹⁰⁵ Dakle, studenti su na neki način i očekivali da će ih profesori podržati, što zaista i jesu. U Beogradu su profesori u

¹⁰¹ Kangrga, Milan, *Šverceri vlastitog života*, Kultura i Rasvjeta, Split, 2002., 138.

¹⁰² Klasić, 111.

¹⁰³ Isto, 112.

¹⁰⁴ Isto, 112.

¹⁰⁵ Kangrga, 140.

potpunosti stali na stranu studenata, a Univerzitetski savjet je proglasio sedmodnevni štrajk na cijelom Beogradskom univerzitetu. Kao u Beogradu, tako su i u Zagrebu profesori sudjelovali na studentskim zborovima, držali govore i diskutirali sa studentima o raznim temama društva, socijalizma i svih problema s kojima se jugoslavensko društvo nosilo.

U Zagrebu je partija kroz svoje organizacije, kao što je Savez komunista Zagrebačkog sveučilišta, od početka uspjela iskontrolirati studentski protest. Postojale su dvije strane u tom protestu: ona organizirana od strane „revolucionarnih“ studenata i profesora, većinom praksisovaca, i druga, koju je partija organizirala kako bi kontrolirala protest. Također su postojala i dva proglasa: „Proglas revolucionarnih studenata Socijalističkog sveučilišta Sedam sekretara SKOJ-a“ i „Proglas Saveza komunista Zagrebačkog sveučilišta“. Cilj partije bio je da studenti prihvate njihov proglas s čime bi situaciju stavili pod kontrolu. Tako se po domovima održavaju partijski sastanci s ciljem prihvaćanja proglašenja Saveza komunista, a profesori zaduženi za agitaciju bili su Šime Đodan i Marko Veselica. U konačnici pobjedu je odnio Savez komunista, slabo organizirani „revolucionarni“ studenti nisu mogli nadjačati mobilizaciju i organizaciju SK. Uskoro se štrajk prekinuo i nastava se nastavila održavati po normalnom rasporedu.

Profesore u Zagrebu za vrijeme demonstracija 1968. možemo podijeliti u tri skupine:

- a) Praksisovce i one koji su podržavali studente u štrajku, studenti su bili inspirirani njihovim idejama.
- b) Partijski ljudi, svi oni koji su po partijskom nahođenju imali za cilj razbiti i što prije završiti štrajk.
- c) Nezainteresirani profesori, oni koji ili nisu vidjeli smisao štrajka ili su na to gledali kao na mladenački hir koji će brzo proći, a da pritom nisu slušali što mladi imaju reći.

Studenti su također bili podijeljeni. „Revolucionarni“ studenti su svoju inspiraciju pronašli u idejama praksisovske kritike, a indiferentni, nedovoljno upućeni studenti su se u konačnici priklonili Proglasu SK iz razloga što je pritisak od SK bio dovoljno velik da ih privuče na svoju stranu. Tome u prilog govori podatak da su Proglas SK prihvatili svi fakulteti osim Fakulteta političkih znanosti i Filozofskog fakulteta gdje je koncentracija „revolucionarnih“ studenata bila najveća.

5.2. 1971.:

Odnos profesora prema štrajku 1971. je u mnogome drugačiji nego 1968. Prije svega studenti su bili dio šireg pokreta – „Hrvatskog proljeća“. Njihovi zahtjevi odnosili su se na cijelu Hrvatsku, a te zahtjeve nisu postavljali samo oni već i mnogi drugi u Hrvatskoj. U Hrvatskoj od strane mnogih pa tako i profesora studenti su doživljeni pozitivno i mnogi su ih podupirali. Dana kada je proglašen štrajk, 23. studenoga, održan je sastanak dekana zagrebačkih fakulteta i kolega Hrvatskog sveučilišta. Na sastanku su se solidarizirali sa studentima, akcija je shvaćena kao „razumljiv izraz revolta nad nerješavanjem ovih pitanja, i u tom smislu, kao znak protesta, skup tu akciju podržava“.¹⁰⁶ Također su istaknuli ako bi štrajk potrajao „može predstavljati opasnost za progresivni kurs CK SKH uopće“ pa su preporučili da se što prije nastavi s radom.¹⁰⁷ Zanimljiv je i odnos rektora zagrebačkog sveučilišta, Ivana Supeka, prema studentima. Inače, rektor Supek uživao je velik ugled u svijetu i kod nas, što zbog svojih stručnih i znanstvenih, što zbog ljudskih kvaliteta. Predsjednik Izvršnog vijeća Sabora Dragutin Haramija pozvao je rektora Supeka i zamolio ga da se na televiziji obrati javnosti i apelira na mir (u tom trenutku odvijale su se demonstracije studenata na glavnom zagrebačkom trgu i mnogi su uhićeni). Supek je odgovorio kako će to učiniti, ako se puste uhićeni studenti, na što mu je Haramija odgovorio da Izvršno vijeće Sabora ne uhićuje. Nakon toga Supek odlazi kod Bakarića, a Bakarić mu je rekao kako hapse „tek stekliše i niškorišće“. Poslije je rektor posjetio uhićene studente, a na suđenju je bio prijavljen kao svjedok obrane, ali ga sud nije pozvao rekavši da je u inozemstvu, što nije bila istina.¹⁰⁸

Godine 1971. nisu postojala dva Proglasa, niti su demonstranti bili podijeljeni u dvije struje kao 1968. Kao što je već spomenuto studenti su zajedno s Maticom hrvatskom i SKH činili pokret „Hrvatskog proljeća“ pa su s toga i njihovi zahtjevi i štrajk prihvaćeni i podržani kako od javnosti tako i od strane profesora. Aktivizma studenata najviše su se pribojavali u Savezu komunista. Nisu željeli da se studenti previše odmaknu kontroli, kako Tito ne bi pomislio da SKH ne kontrolira situaciju i pri tome sam preuzeo rješavanje problema. Za SKH bi to značio gubitak autoriteta, a ujedno i gušenje „Hrvatskog proljeća“.

Sveučilišni savjet održao je sjednicu s dekanima svih fakulteta, uz nazočnost studentskog prorektora Ivana Zvonirima Čička i studenata Dražena Budiše i Ante Paradžika.

¹⁰⁶ Ponoš, *Na rubu revolucije: studenti '71.*, 181.

¹⁰⁷ Isto, 181.

¹⁰⁸ Isto, 200.

Rasprava je trajala osam sati, a zaključeno je kako su profesori solidarni sa studentima, ali shvaćaju i preporuke koje dolaze od strane SKH. Zaključci sastanka su: Sveučilišni savjet je solidaran s postavljanjem zahtjeva ('Hrvatskoj njene devize') kao opravdanog; solidariziraju se sa štrajkom kao oblikom prosvjeda zbog stalna odgađanja rješenja; da treba objaviti apel za prekid obustave nastave i nastaviti s radom na Sveučilištu.¹⁰⁹ Posljednje dvije točke koje su u izravnoj kontradikciji, posljedica su neodlučnosti Sveučilišnog savjeta, odnosno Savjet je morao poštivati i apele Saveza komunista, koji nisu željeli da studenti idu u štrajk zbog već navedenih razloga. Općenito javnost je podržavala studentske zahtjeve, međutim nisu podržavali metode: štrajk i obustavu nastave kao metodu izražavanja nezadovoljstva jer su u tome vidjeli elemente anarhizma i neposlušnosti. Dakle i Sveučilišni savjet, odnosno profesori podržavaju studente u njihovim zahtjevima, međutim priželjkuju da se promjeni metoda kojom izražavaju nezadovoljstvo.

Studenti 1968. i 1971. kreću s različitih pozicija, pozadina događaja je drugačija s toga je odnos javnosti pa tako i profesora drugačiji. Godine 1968. Savez komunista Hrvatske je odlučio kontrolirati studentska događanja u Zagrebu od samog početka pa je kroz svoja tijela utjecao na razvoj događaja. Studenti su dobili podršku od profesora koji su imali kritički pogled na društvo, prije svega praksisovaca. S druge strane profesori odani partiji djelovali su u smjeru smirivanja i u konačnici završetka studentskog štrajka. Studenti 1971. imaju podršku od svojih profesora pa čak i rektora. Profesori nisu podijeljeni na one koji podržavaju i one koji ne žele podržati studentski pokret, ako ih je i bilo nisu bili glasni. Zajedničko i jednima i drugima je što se ni 1971. ni 1968. profesori ne slažu s načinom na koji studenti izražavaju nezadovoljstvo. Može se reći kako je jedna od glavnih sličnosti u pokretu 1968. i 1971. odnos cjelokupnog društva prema metodama kojima se studenti koriste. Društvo ne podržava obustavu nastave kao metodu rješavanja problema jer smatraju da to nije pravi način za ostvarenje ciljeva i da se time ne može postići mnogo.

¹⁰⁹ Dabčević-Kučar, Savka, '71. – hrvatski snovi i stvarnost (1-2), Interpublic, Zagreb, 1997., 770.

6. STUDENTI – DRUŠTVO

U ovom dijelu analizirat ću odnos različitih društvenih grupa prema studentskim pokretima 1968. i 1971.: radnika, javnosti, medija i sl.

6.1. 1968.:

6.1.1. Studentski protest i medij:

Šezdesetih godina medij dobivaju na sve većoj važnosti. Novine su postojale mnogo prije šezdesete i većinom se preko njih izvještavalo. Međutim, šezdesetih se pojavljuje novi medij, koji je polako preuzimao glavnu ulogu u izvještavanju, riječ je o televiziji. Televizija je omogućila da se uživo izvještava s mjesta događaja, što je značilo brži i točniji prijenos informacija. Prosvjednici su bili svjesni značaja televizije i znali su je iskoristiti. Ključno je bilo senzibilirati javnost sa prosvjedom, upoznati je s razlozima zbog kojeg se prosvjeduje i s onime što žele postići. Televizijski reporteri omogućili su veći doživljaj prosvjeda nego što su to mogle novine u svojim tekstovima. Daniel Schorr, izvjestitelj CBS-a 1968., prepričava kako su svi akteri raznih prosvjeda, od pokreta za građanska prava, pokreta Black Power, do Kongresa i konvencionalne politike, počeli se baviti jednim pitanjem, a to je kako televizijskog snimatelja navesti da „pritisne tipku“.¹¹⁰ Sada je postalo važno biti što originalniji, dosjetljiviji i na taj način „zanimljiviji kameri“. Prosvjed kao prosvjed zadobio je jedan potpuno nov segment. Prosvjedi u Americi su pomno planirani kako bi što duže ostali u medijima. William Burroughs, predvodnik beat generacije, u razgovoru vođenom 1968. tvrdi: „Svaka revolucionarna skupina prvo mora preuzeti komunikacije. Tko ima nadzor nad komunikacijama, danas ima nadzor nad zemljom. A to u povijesti još nikada nije vrijedilo koliko danas“.¹¹¹

Na Istoku televizija šezdesetih još nije imala toliku važnost kao na Zapadu iz razloga što još kao uređaj nije bila toliko raširena. Međutim, važnost drugih medija, novina i radija bila je itekako važna. S obzirom da kritika nije bila poželjna, novinari su smišljali različite načine pisanja kako bi izvijestili javnost o određenim događajima o kojima nije bilo poželjno pisati. Tako naprimjer *Polityka*, poljski liberalni tjednik, kada bi izvještavala o Dubčeku i Čehoslovačkoj, iako u obliku kritika, izvještavanje je često išlo obrnutim slijedom. Ako bi student prosvjedovao, *Polityka* o tome ne bi izvijestila, no najčešće bi izvijestila ako se

¹¹⁰ Kurlansky, Mark, 1968. – *Godina koja je uzdrmala svijet*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2007., 47.

¹¹¹ Isto, 93.

student odrekao svog prosvjednog pisma, u nekim slučajevima i pobrojala dio laži iz tog pisma koje je student opovrgnuo. Na taj način poljski čitatelj je mogao doznati za prosvjedno pismo, čak i za dio sadržaja.¹¹²

U Jugoslaviji 1968. najdominantniji medij izvještavanja bile su novine i radio. Tijekom prosvjeda izvještavale su studentske novine te dnevni, tjedni i mjesečni listovi. *Vjesnik* je redovito izvještavao o studentskim aktivnostima, međutim na početku nije davao previše prostora zbivanjima na fakultetima, tek kada se vidjelo da će prosvjed potrajati onda mu je posvetio koju stranicu više. Članci u *Vjesniku* su većinom informativnog karaktera, prepričavaju se događaji, prenose reakcije političara, a nedostaje kritičkih analiza. Kod *Vjesnika* je primjetna naklonjenost partiji. Selektiraju što će prenijeti i na koji način. Tako prenose da je na većini fakulteta podržan proglas Saveza Komunista, da su radni kolektivi osudili metode nasilnog istupanja i sve drugo što odgovara partiji. U studentskim listovima, kao naprimjer u *Studentskom listu*, za razliku od *Vjesnika*, problematizira se, raspravlja i donosi niz članaka o uzrocima prosvjeda, mogućim rješenjima i sl. Pišu većinom studenti, također se može osjetiti pristranost jednoj strani, ali za razliku od *Vjesnika*, postoje tekstovi u kojima se kritički obrađuju problemi i teme studentskog prosvjeda.

Partija je bila svjesna važnosti medija te je znala da ih mora držati pod kontrolom. Prilikom zbivanja u Beogradu 1968., od novinara se tražila „odgovornost, opredeljenost i odmerenost“. Stevan Doronjski naglasio je kako se radi „o borbi za javno mnjenje i tu nikakav oportunistički ne može da vlada“. Sve vijesti koje su se odnosile na zbivanja među studentima prolazile su kroz dobro organiziran sustav cenzure. Smjernice su dolazile od najviših političkih foruma do novinarskih redakcija. Tadašnji direktor RTB-a Zdravko Vuković prisjeća se brojnih sastanaka u CK SKS-a na kojima se predstavnicima medija sugeriralo na koji način treba izvještavati o studentskim događanjima. Kako on tvrdi preporuka je bila cenzurirati svaku potporu koja je dolazila studentima i ne snimati događanja na fakultetima, osim nastupa pojedinih partijskih funkcionera.¹¹³ Jugoslavenski novinari prilikom izvještavanja o studentskim zbivanjima u svijetu, prenosili bi točne događaje, bez cenzure i s podrškom njihovim idejama i aktivizmu. Međutim, kada su počela studentska gibanja u Jugoslaviji, ubrzo su prestali izvještavati na takav način i počeli su tumačiti i prenositi

¹¹² Isto, 83.

¹¹³ Klasić, 167.

događaje po partijskoj liniji.¹¹⁴ Za događaje u svijetu i Jugoslaviji nije vrijedio isti odnos, iako su događaji bili jako slični, sa sličnim idejama i odnosu prema trenutnoj društvenoj stvarnosti.

Na koji način su novine izvještavale najbolje svjedoči kronika Marka Veselice u *Vjesniku u srijedu* (VUS) od 19. lipnja. Marko Veselica je bio jedan od glavnih partijskih agitatora prilikom studentskih zbivanja u Zagrebu. VUS mu daje prostor kako bi „čitatelji dobili pravi uvid u protekle događaje na Sveučilištu prilikom studentskih nemira, pa 'objavljujući ovu kroniku, uvjereni smo da ona ima draž neposrednog svjedočanstva o tim značajnim događajima...'“ Prema riječima Milana Kangrga, istaknutog praksisovca i jednog od profesora koji je sudjelovao u studentskim zbivanjima u Zagrebu, sve što je Veselica rekao bilo je „obični falsifikat, denuncijacija, lažno prokazivanje naročito praksisovaca, ali i drugih 'sumnjivaca'“.¹¹⁵ Ovo je model po kojemu su novine izvještavale. Birale su se vijesti koje će se prenijeti, također i osobe kojima će se dati prostor, a to su bile one koje su vjerne partiji.

6.1.2. Studenti i javnost:

Osim entuzijazmom, kojeg studentima nije nedostajalo, njihov aktivizam bio je uvjetovan i nizom vanjskih čimbenika. Na oblikovanje, tijek i završetak studentskog pokreta, velik utjecaj imali su postupci profesora, političara, radnika i najšire javnosti.¹¹⁶ Iz tog razloga važno je analizirati odnos studenata i javnosti radi dobijanja potpunije i točnije slike o studentskim protestima.

Za razliku od svojih beogradskih kolega, studenti u Zagrebu nisu imali javnu podršku intelektualaca. To je jedan od razloga zašto je studentski prosvjed u Zagrebu brzo stavljen pod kontrolu i nije bio uspješan kao onaj beogradski. Potpora se prije svega očekivala od profesora, zagrebačkih praksisovaca. U Zagrebu su jedino Gajo Petrović, Milan Kangrga i Mladen Čaldarović pokazali veću aktivnost i zanimanje za studentske probleme. Veći angažman bi vjerojatno ugrozio opstanak časopisa *Praxis* i Korčulansku ljetnu školu pa su zagrebački praksisovci iz pragmatičnih razloga bili manje aktivni. U Zagrebu je izostala i podrška institucija, a potpora pojedinaca nije rezultirala javnim angažmanom. Usporedbe radi, u Beogradu već 5. lipnja Udruženje književnika Srbije na svom je izvanrednom plenumu podržalo studentske zahtjeve, a slijedećeg dana to je učinila i redakcija *Književnih novina*.

¹¹⁴ Pervan, 16.

¹¹⁵ Kangrga, 147.

¹¹⁶ Klasić, 141.

Velik broj osoba iz javnog života podržavao je studentske ideje i zahtjeve. U anketi o „Lipanjskim gibanjima“ koju je proveo časopis *Razlog*, osobe iz kulturnog, javnog i političkog života uglavnom su studentske zahtjeve ocijenili pozitivnim, naprednim i nužnim. Međutim, nitko od njih nije javno rekao što misli i na taj način dao podršku studentima. Jedan od rijetkih intelektualaca koji se usudio javno dati potporu studentima bio je glumac Fabijan Šovagović. On se studentskoj masi obratio prigodnom recitacijom, pjesmom Miroslava Krleže „Plameni vjetar“. Članovi redakcije *Razloga* (Milan Mirić, Željko Falouta i Bruno Popović) također su jedni od rijetkih koji su dali studentima svoju potporu.¹¹⁷

Ivan Kuvačić, hrvatski sociolog, pripadnik praxisove škole mišljenja, smatra kako studentski bunt nije naišao na širi odjek kod javnosti, iz razloga što je srednjoj klasi bio predočen kao pohod „naših Kineza“ koji nastupaju pod parolom „o jednakim želucima“. Mišljenja je kako su tekstovi u novinama bili prvenstveno namjenjeni srednjoj klasi, jer je bilo očito da će najniži društveni slojevi biti najmanje skloni odbacivanju studentskog programa.¹¹⁸ To je jedan od mogućih razloga zašto protest nije uspio u većoj mjeri i zašto nije naišao na veću potporu javnosti. Kuvačić smatra kako je bez obzira na protestna pisma radničke klase, značajniju ulogu u odbacivanju studentskih zahtjeva imala srednja klasa.

Studentski zahtjevi su se u velikoj mjeri odnosili na poboljšanje života i uvjeta rada radničke klase. Pozivani su da podrže studente u njihovom protestu. U tome nisu uspjeli jer je partija na vrijeme iskontrolirala radne kolektive i nije dozvolila povezivanje radnika i studenata. Radnici su uglavnom iskazali razumijevanje za zahtjeve studenata, međutim osudili su metode kojima se koriste jer su smatrali da su „mimo naših demokratskih i samoupravnih organa“¹¹⁹. Kada su počele studentske demonstracije u Beogradu, potom u Zagrebu i drugim gradovima, radni kolektivi su se okupili i iznijeli svoje mišljenje: „Povodom demonstracija studenata u Beogradu, mnogi radni kolektivi u zemlji održali su u utorak mitinge i zborove radnih ljudi. S tih skupova radnici su poslali brzojave i pisma Centralnom komitetu SKJ, Centralnom komitetu SK Srbije, Gradskom komitetu SK Beograda i Univerzitetskom odboru Saveza studenata u Beogradu u kojima se uglavnom ispoljava razumijevanje za zahtjeve studenata, ali u okviru uobičajenog demokratskog raspravljanja. Međutim, pojedini kolektivi energično osuđuju njihove postupke.“¹²⁰

¹¹⁷ Isto, 133, 208-212.

¹¹⁸ Kuvačić, Ivan, *Sukobi*, Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1972., 76.

¹¹⁹ „Rješenja jedino putem demokratskih metoda“, *Vjesnik* (Zagreb), 7. lipnja 1968., 3.

¹²⁰ „Reagiranja radnih kolektiva na studentske zahtjeve“, *Vjesnik* (Zagreb), 5. lipnja 1968., 4.

6.2. 1971.:

Kao i 1968., obilježje članaka u novinama 1971. je odsutnost osobnog stava. Najčešće se prenose pojedini događaji, istupanja, zaključci suprotstavljenih strana i reakcije na stavove suprotne strane. Kada se komentiraju događaji, uglavnom se prenose službeni stavovi političkog rukovodstva. Izuzetak predstavljaju članci *Politike*, koji donose i neke bitne informacije koje drugi listovi prešućuju. *Vjesnik* u prenošenju stavova daje prednost stavovima političkog rukovodstva Hrvatske, što su studenti doživljavali kao pritisak na javnost u korist rukovodstva. U studentskim listovima sloboda izražavanja je bitno veća. Uglavnom donose zaključke i stavove studenata, njihovih različitih organa i udruženja, a komentari su rijetki. Studentima sklon tisak, uglavnom komentira studentska zbivanja.¹²¹

Kada je proglašen štrajk, 23. studenog studentima je stigla podrška radnika iz više radnih organizacija. Radnici „Rade Končara“ i „Nikole Tesle“ odbili su osuditi štrajk hrvatskih sveučilištaraca, dali su im podršku, a sindikalne organizacije i novčanu pomoć. Studenti su obavijestili radnike Zagreba da će rad obustaviti i studenti koji rade u Studentskom servisu.¹²² Međutim, slijedeći dan *Vjesnik* izvještava kako se gradsko sindikalno vijeće sastalo da razmotri zaključke Radnog predsjedništva Zbora studenata Hrvatskog sveučilišta te je zaključeno: „Radnička klasa i radni ljudi Zagreba energično se suprotstavljaju štrajkaškim metodama u rješavanju ustavnih promjena.“¹²³ Također, dan nakon *Vjesnik* prenosi kako „radni kolektivi i društveno-političke organizacije u Hrvatskoj podržavaju zaključke političkog aktiva Zagreba da se štrajk studenata obustavi.“ Međutim, „energično su istakli zahtjev da se što prije donese novi devizni i vanjskotrgovinski sustav i ujedno su osudili neprihvatljive metode kojima se poslužio dio rukovodstva Saveza studenata Hrvatske.“¹²⁴ Dakle nigdje nije rečeno da ne podržavaju studentske zahtjeve, već ne podržavaju metode kojima se koriste.

Javnost je podržavala studentske zahtjeve, takvo mišljenje je izrazila i Savka Dabčević-Kučar, te procjenjuje kako: „Javnost je u golemoj većini uz studente, ali cijelu stvar

¹²¹ Knezović, Marin, „Štrajk hrvatskih sveučilištaraca u jesen 1971. u onodobnom tisku“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 28, 1995., 230.

¹²² Ponoš, *Na rubu revolucije: studenti '71.*, 182.

¹²³ „Svako djelovanje izvan kursa SKJ i SKH neprijateljsko je i antisocijalističko“, *Vjesnik* (Zagreb), 24. studeni 1971., 5.

¹²⁴ „Odugovlačenje s devizama – atak na samoupravljanje“, *Vjesnik* (Zagreb), 25. studenoga 1971., 5.

procjenjuju mladenačkom, čisto studentskom stvari, a ne pripisuju joj neki pretjerano dalekosežan učinak.“¹²⁵

Razlika u odnosu javnosti prema studentima 1968. i 1971. leži u trenutnom društveno-političkom stanju. U Hrvatskoj se počelo tolerirati javno očitovanje nacionalnih osjećaja i tema o kojima su studenti javno progovarali, pa su tako, za razliku od kolega 1968., bili prihvaćeniji. Javnost u Hrvatskoj je bila senzibiliranija za studentske zahtjeve 1971. jer su se zahtjevi odnosili izravno na njih (npr. devize). Također su i radnici imali drugačiji odnos. Određeni radni kolektivi su poduprli studente, pa čak ih i novčano donirali, što 1968. nije bio slučaj. Ako gledamo pristup medija, uočit ćemo sličnosti u prijenosu informacija 1968. i 1971. Mediji izvještavaju jednostrano, prenose stavove političkog rukovodstva, prešućujući neke bitne značajke događaja. U većini, odnos medija nije se promijenio, razlika su rijetki listovi koji izvještavaju objektivnije ili su naklonjeniji studentima. Možda najveća sličnost u odnosu radnika i društva prema studentskim gibanjima 1968. i 1971., je odnos prema metodi kojom se studenti koriste. I 1968. i tri godine kasnije, javnost je osudila metodu štrajka kao nedemokratsku i neprihvatljivu.

¹²⁵ Dabčević-Kučar, 768.

7. „ŠTO DALJE?“ Zbivanja nakon završetka studentskih protesta

7.1. 1968.:

Titov su govor, kojim su završile studentske demonstracije u Jugoslaviji, počele svojatati i na njega se pozivati obje strane u sukobu. Većina sudionika, bilo jedne, bilo druge strane, u Titovim je riječima prepoznala potporu i dokaz ispravnosti postavljenih zahtjeva.¹²⁶ Studentski štrajk završen je mirno, međutim nitko iz cijele priče nije izašao kao pobjednik. Političari svojim angažmanom nisu stekli dodatnu popularnost, a studenti i profesori skupo su platili netom stečenu.¹²⁷ Na Šestom kongresu sindikata Jugoslavije u Beogradu (26. – 29. lipnja 1968.) pred više od 1200 delegata, Tito je otvoreno osudio praksisovce i sve ostale koji napadaju poredak i sustav, te im zaprijetio.¹²⁸ U napad kreće i prvi čovjek hrvatskih komunista Vladimir Bakarić, koji je uzroke studentskih nemira vidio u utjecaju „praksisovštine“. *Praxis* se našao i na dnevnom redu Konferencije SK zagrebačkog sveučilišta. Profesor Filozofskog fakulteta Mladen Zvonarević predložio je da se povede diskusija o političkoj liniji *Praxisa* kako bi se jednom dijelu nastavnika i studenata objasnili stavovi tog časopisa. Konferencija je potvrdila i odluku Sveučilišnog komiteta o ocjeni političke odgovornosti i isključenju iz Saveza komunista prof. Gaje Petrovića, prof. Mladena Čaldarovića i studenta Šime Vranića.¹²⁹ U obrazloženju isključivanja stoji da su istupali „veoma oštro i krajnje ekstremno s demagoških anarholiberalističkih pozicija“ te su na taj način „spremali udarac Savezu komunista, samoupravljanju i demokratizaciji, boreći se za tzv. demokratizaciju društva tipičnim nasilničkim i nedemokratskim metodama.“¹³⁰ Osim isključivanja iz Saveza komunista, Petrović, Čaldarović i Vranić su uz Inoslava Beškera, Antu Rumoru, Milana Kangrgu i Ivu Sršena odgovarali i prekršajno zbog toga što su „dana 6. 6. 1968. godine u 15 sati kao članovi Akcionog odbora Sveučilišta u Zagrebu održavali skup studenata u Studentskom Centru, bez prethodnog prijavljivanja nadležnom organu.“¹³¹

Jedan od načina obračuna sa studentskim pokretom bila je represija prema studentskom i omladinskom tisku, prije svega onih listova koji su zbog svog pisanja proglašeni pokretačima i glasnogovornicima studentskog radikalizma. Represija se odražavala na različite načine: smjenjivanje novinskih redakcija (*Student*, *Susret*, *Naši dani*, *Lica*,

¹²⁶ Klasić, 231.

¹²⁷ Isto, 169.

¹²⁸ Isto, 238.

¹²⁹ Isto, 238.

¹³⁰ Isto, 205.

¹³¹ Isto, 205.

Katedra, Tribuna, Fokus), sudske zabrane pojedinih brojeva (*Vidici, Student, Paradoks, Naši dani, Index, Omladinski tjednik, Pop-ekspres, Razlog, Stradija, Uj symosion, Tribuna*), pa sve do potpunog prestanka izlaženja nekih listova (*Frontisterion, Polet, Razlog*).¹³² Neki su pojedinci i osobno odgovarali, što sudski što politički, zbog toga što su im tekstovi ocijenjeni štetnima za jugoslavensko društvo i njegove građane.¹³³ Režimu je smetala riječ „pokret“, mogao je postojati samo jedan pokret, predvođen Savezom komunista, svaki drugi koji ne priznaje primat SK-a smatrao se frakcionaštvom, a u konačnici putem u višestranačje.¹³⁴ Procjena da se pisanjem namjerava osporiti vodeća uloga SK u društvu bila je povod za obračun. Tako su, po mišljenju Javnog tužilaštva u Zagrebu, članci objavljeni u časopisu *Razlog* predstavljali „političku i akcionu platformu koja se na više ili manje otvoreni način suprotstavlja programu SKJ-a i negira njegovu ulogu vodeće političke snage u daljem razvoju političkog društva.“¹³⁵

U studentskom pokretu u Jugoslaviji, iako su se neka imena češće spominjala (npr. Šime Vranić i Vlada Mijanović), nisu postojale studentske vođe kao tipa Rudia Dutschkea ili Daniel Cohn-Bendita koje su vlasti mogle proglasiti ekskluzivnim krivcem za „pobunu“. Međutim, (naj)glasnijim pojedincima dodijeljena je etiketa „šezdesetosmaša“ koja im je u kasnijim sukobima s režimom predstavljala otežavajuću okolnost. Iako nitko nije kazneno odgovarao 1968., mnogi su kasnije u zatvoru završili velikim dijelom zbog 1968.¹³⁶

Studentske zahtjeve možemo podijeliti u dvije skupine: zahtjevi koji obuhvaćaju studentsku populaciju i njezine probleme i zahtjevi koji se odnose na ekonomsko-političku situaciju u Jugoslaviji. Što se tiče prve skupine zahtjeva, određeni pomaci su postignuti nakon aktiviranja studenata, međutim poduzete mjere bile su trenutnog karaktera, kako bi umirile situaciju, a ne bile dio dugoročne strategije. To jasno možemo vidjeti ako pogledamo jugoslavensko visoko školstvo nekoliko godina nakon 1968., i dalje ih muče isti problemi: pretrpanost sveučilišta, nedostatak financijskih sredstava, slabi životni uvjeti studenata, slabi izgledi za zapošljavanje i sl.¹³⁷ Također, velikim dijelom radilo se o mjerama koje su predložene prije studentskih demonstracija, a studenti su samo ubrzali njihovo provođenje. Doneseno je nekoliko zakona kako bi se poboljšao život studenata. Krajem lipnja 1968. Skupština SR Srbije donijela je *Zakon o studentskim ustanovama*, kojim su omogućena veća

¹³² Isto, 256.

¹³³ Isto, 256.

¹³⁴ Isto, 243.

¹³⁵ Isto, 257.

¹³⁶ Isto, 235.

¹³⁷ Pervan, 176.

prava studenata u upravljanju ustanovama koje su bile namijenjene njima: domovi, menze, ustanove kulturno-zabavne djelatnosti, sportskih aktivnosti i rekreacije te zdravstvene zaštite i odmora studenata. Izvršena su i velika ulaganja u obnavljanje postojećih objekata za studente, te se krenulo i s izgradnjom novih. Zdravstveno neosiguranim i djelomično osiguranim studentima, omogućena je puna zdravstvena zaštita *Zakonom o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenoj službi* iz srpnja 1968. Zapošljavanje mladih školovanih stručnjaka trebalo je biti olakšano nizom zakonskih prijedloga i promjena *Osnovnog zakona o radnim odnosima*, koje je Skupština SFRJ predložila. Također, određeni pomaci postignuti su u povećanju iznosa studentskih kredita i stipendija. U novoj akademskoj godini, 1968./1969. masa sredstava za kreditiranje povećana je za 3.000.000,00 novih dinara, a također je uveden i princip poticanja kredita. Što se tiče druge skupine zahtjeva, koji se odnose na ekonomsko-političku situaciju i stanje u društvu, studenti nisu bili zadovoljni brzinom kojom su se odvijale potrebne promjene. Studenti su svoje nezadovoljstvo izrazili dokumentom pod naslovom „3000 reči“, prilikom pokušaja obilježavanja godišnjice „Lipanjskih gibanja“ u lipnju 1969. Donošenje dokumenta pod naslovom *Smjernice o najvažnijim zadacima Saveza komunista u razvijanju sistema društveno-ekonomskih i političkih odnosa*, smatralo se jednom od najvažnijih političkih posljedica studentskog pokreta. Nakon što su studenti na sedam dana preuzeli ulogu političke avangarde, Partija je ovim dokumentom tu ulogu povratila u svoje ruke. U *Smjernicama* je potvrđena opravdanost studentskih kritika (problemi socijalnih razlika, nezaposlenosti, neopravdanog bogaćenja itd.), a da se studentski pokret u javnosti ne bi doživio isključivo pozitivno i progresivno, u dokumentu se navode i pojave „antisamoupravnih“ tendencija - od zahtjeva za političkim pluralizmom do ultraljevičarskog radikalizma.¹³⁸

Marko Vrhunec, član najužeg Titovog operativnog tima u razdoblju 1967-1973., prepričava kako je Tito prije predstojećeg Devetog partijskog kongresa na zatvorenom sastanku sa svojim suradnicima razmotrio glavne teme kongresa, te izložio svoja stajališta o mladoj generaciji. Vrhunec tvrdi kako se Tito založio da se ne samo osluhnu nego i uvažavaju stajališta mlade generacije, kako osjeća da je mlada generacija pobuđena i da teži napretku. Na temelju toga, Tito je smatrao da je vrijeme da mlada generacija zamijeni staru, tvrdi kako ona time ne bi bila odbačena, jer revolucionar nikada ne odlazi u mirovinu, ali kako bi morala napustiti glavne funkcije. Tito je bio svjestan kako promjene u sustavu i načinu rukovođenja zahtijevaju nove ljude te kako u tome moraju sudjelovati sve generacije. Kako Vrhunec tvrdi,

¹³⁸ Klasić, 259-263.

ta stajališta je Izvršni komitet prihvatio kao osnovicu za opredjeljenja Devetog kongresa SKJ.¹³⁹

U Zagrebu je 14. lipnja počeo simpozij o „sistemu obrazovanja u uvjetima samoupravljanja.“ Neke od tema o kojima se raspravljalo su: „što učiniti da se ubrza samoupravno organiziranje sveučilišta, samoupravljanje i dohodak na sveučilištima“, te kako ubrzati napredovanje mladih kadrova, koje sprječava stara hijerarhijska struktura sveučilišta.¹⁴⁰ Rasprava je trajala dva dana, a prisustvovalo je približno 300 nastavnika i studenata iz svih visokoškolskih centara Jugoslavije.¹⁴¹

Studentska gibanja 1968. nisu donijela nikakve drastične promjene u društvu. Nisu se dogodile smjene koje su tražili, ključni politički i ekonomski procesi nisu prekinuti niti su započeti zbog studentskih zahtjeva.¹⁴² Međutim, studenti su uspjeli probuditi pomalo uspavanu vlast, neke promjene su pokrenute, makar one bile trenutne i s ciljem da umire javnost, svejedno su imale nekog učinka. Pokazale su da studentske demonstracije nisu prošle nezapaženo. Kako je Stipe Šuvar primjetio: „studentski pokret nije bio neki mačji kašalj, ali nije bio ni nikakav tigrov ujed.“¹⁴³ Najveći uspjeh '68 je „početak sustavnijeg okupljanja intelektualaca čiji se (kritički) pogled na jugoslavensku stvarnost najčešće bitno razlikovao od službenih stavova.“¹⁴⁴

¹³⁹ Vrhunec, Marko, *Šest godina s Titom (1967-1973) Pogled s vrha i izbliza*, Nakladni zavod Globus/ Adamić, Zagreb/ Rijeka, 2001., 172.

¹⁴⁰ „Samoupravljanje i dohodak na sveučilištima“, *Vjesnik* (Zagreb), 15. lipnja 1968., 1.

¹⁴¹ *Vjesnik* (Zagreb), 16. lipnja 1968., 1.

¹⁴² Klasić, 271.

¹⁴³ Isto, 267.

¹⁴⁴ Isto, 272.

7.2. 1971.:

Nakon zbivanja 1971., odnos prema studentima i ostalim pripadnicima „Hrvatskog proljeća“ bio je oštriji i s većim kaznama za razliku od odnosa prema revolucionarnim studentima 1968. Međutim, što se zahtjeva tiče, proljećari su postigli više nego šezdesetosmaši. Glavni zahtjevi koji su se mogli čuti za vrijeme „Hrvatskog proljeća“ ostvareni su Ustavom iz 1974. Ojačan je suverenitet republika i autonomnih pokrajina, utvrđeno je pravo svakog naroda na samoodređenje, uključujući i pravo na odcjepljenje. U nekim stvarima ojačan je suverenitet republika i pokrajina u mjeri koja je čak premašila ono što su predvodnici pokreta 1971. tražili.¹⁴⁵ Možemo zaključiti kako su zahtjevi proljećara ostvareni u većoj mjeri nego oni šezdesetosmaša.

Tijekom studentskog štrajka Tito je pozvao partijsko vodstvo Hrvatske u Karađorđevo, jednu od svojih rezidencija za odmor smješteno u Srbiji. Rasprava se vodila 30. studenog i 1. prosinca, a Tito je otkazao svoju podršku hrvatskom vodstvu. Dana 2. prosinca u Karađorđevu je održana i sjednica Predsjedništva SKJ. Predstavnici SK svih republika i pokrajina osudili su hrvatsko partijsko vodstvo kao odgovorno za stanje u Hrvatskoj i za jačanje nacionalnog pokreta. Nakon sastanka u Karađorđevu partijski čelnici iz Hrvatske podnijeli su ostavke.¹⁴⁶ Zbog svega navedenog, studenti su planirali prosvjede podrške M. Tripalu i S. Dabčević-Kučar u vrijeme 23. sjednice Centralnog komiteta SKH, 12. prosinca. Međutim, u Zagrebu su već noć prije policijske patrole bile posvuda, kružile gradom i glavnim trgom, a i vojska je bila spremna za intervenciju.¹⁴⁷ Iako su završili sa štrajkom, za studente još nije bilo sve gotovo. Dana 11. prosinca, dan prije nego je S. Dabčević-Kučar dala ostavku na mjesto predsjednice CK SKH, a Pero Pirker na mjesto sekretara IK CK SKH, studenti planiraju nove akcije. Umnožili su dva letka u više tisuća primjeraka, na jednom se nalazio Matošev tekst „Đački ustanak“, a drugi je bio poziv studentima da se okupe ispred zgrade Centralnog komiteta – Kockice. Policija je pratila aktivnosti studenata te je Dražena Budišu uhitila dok su se vozili po gradu kako bi odvucli pažnju policiji dok premjeste „geštetner“ za umnožavanje letaka. Primjetili su da policija opkoljava prostorije Saveza studenata pa su odlučili premjestiti „geštetner“ iz prostorije Saveza studenata Zagreba u studentski dom. Goran Dodig uhićen je u 5 sati ujutro, a uhićen je i Ivan Zvonimir Čičak.¹⁴⁸ Sljedeće večeri, 12. prosinca, na Trgu Republike počele su demonstracije, a uglavnom su

¹⁴⁵ Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije*, Drugo, dopunjeno izdanje, Naklada Pavičić, Zagreb, 2003., 373.

¹⁴⁶ Isto, 367.

¹⁴⁷ Radelić, 453.

¹⁴⁸ Ponoš, *Na rubu revolucije: studenti '71.*, 199.

demonstrirali studenti i davali podršku Savki, Tripalu i drugim „proljećarima“. Studenti su demonstrirali do 14. prosinca, a bilo i intervencija policije i privođenja studenata. Posljedice demonstracija su 65 prekršajnih kazni na 30 dana zatvora i četiri na 60 dana.¹⁴⁹ Uhićenja se nisu odvijala samo u Zagrebu, 15. prosinca u Rijeci su uhićeni Ante Maslač, Zlatko Houra, Ivica Biočić i Krste Radaš.¹⁵⁰

„Nad ispaćeni hrvatski narod sada se nadvila mora, prijetnja i sablast ... ovo je možda moj posljedni javni govor, a ako odem, doći će drugi, još radikalniji...“¹⁵¹ Proročanske riječi Dražena Budiše koje je izgovorio na kraju štrajka 4. prosinca su se ostvarile. Osim Budiše osuđeni su i Ante Paradžik, Ivan Zvonimir Čičak, Goran Dodig i još deseterica studenata.¹⁵²

Suđenje navedenom četvorcu (Budiša, Čičak, Paradžik i Dodig) zbilo se u kolovozu i rujnu 1972. Istraga je trajala mjesecima, prvooptuženi je bio Budiša, drugooptuženi Čičak, trećooptuženi Paradžik, a četvrtooptuženi Dodig branio se sa slobode. Studentski lideri okarakterizirani su kao „kontrarevolucionarna zavjerenička grupa“ koja je pokrenula niz akcija (propagandnih, organizacijskih itd.) „radi osvajanja vlasti i ostvarenje kontrarevolucionarnih ciljeva 'masovnog pokreta i preporoda Hrvatske', rušenja vlasti radnog naroda i legalno izabranih predstavničkih tijela SR Hrvatske, potkopavanje i obaranja samoupravnog socijalizma, razbijanje Ustavom utvrđenog federativnog uređenja SFRJ i nasilnog izdvajanja Hrvatske iz jugoslavenske zajednice naroda.“¹⁵³ Prema optužnici Budiša, Čičak, Paradžik i Dodig stvorili su „militantnu, u suštini terorističku i nacionalističkim fanatizmom i šovinizmom zadojenu falangu pokret hrvatskih sveučilištaraca pod izravnim idejnim i organizacijskim rukovodstvom kontrarevolucionarne grupe koja je djelovala u centru Matice hrvatske.“¹⁵⁴ U optužnici stoji kako je taj udarni odred trebao na vlast dovesti ekstremnu emigraciju. Optuženi su po članku 100. Kaznenog zakona – djelo protiv naroda i države kontrarevolucionarnim napadom na državu i društvo. Goran Dodig je odbacio optužnicu kao neosnovanu i neargumentiranu, dok su se Budiša, Čičak i Paradžik branili šutnjom. Svoju završnu riječ, sudac Stjepan Bokor, dao je 26. rujna 1972. godine. Ustvrdio je da su dokazane sve optužbe protiv Budiše, Čička, Paradžika i Dodiga. U završnoj riječi rekao je da su „vršili sistematsku i svestranu neprijateljsku propagandu u štampi, na javnim zborovima, polazeći od svoje kontrarevolucionarne nacionalističko-separatističke platforme i

¹⁴⁹ Isto, 200.

¹⁵⁰ Isto, 200.

¹⁵¹ Isto, Iz *Predgovora* dr. sc. Tvrтка Jakovine, 10.

¹⁵² Radelić, 456.

¹⁵³ Ponoš, *Na rubu revolucije: studenti '71.*, 201.

¹⁵⁴ Isto, 202.

ekstremne političke (ustaške) emigracije u inostranstvu.“¹⁵⁵ Sva četvorica optuženih proglašeni su krivima: Dražen Budiša osuđen je na četiri godine zatvora i četiri godine zabrane javnog djelovanja, Ivan Zvonimir Čičak na tri godine zatvora i tri godine zabrane javnog djelovanja, Ante Paradžik na tri godine zatvora i dvije godine zabrane javnog djelovanja, a Goran Dodig na jednu godinu zatvora.¹⁵⁶ Na zatvorske kazne osuđeno je još nekoliko studenata.

S jedne strane gledano, nacionalni pokret, a unutar njega studentski, završio je porazom za hrvatske snage. Reformističko vodstvo SKH je smijenjeno, velik broj studentskih aktivista i članova Matice hrvatske je osuđen i zatvorski kažnjen. Studentska organizacija je ukinuta, tj. pripojena jedinstvenoj omladinskoj organizaciji, Savezu socijalističke omladine. Matica hrvatska je zabranjena, kao i njeno glasilo *Hrvatski tjednik*, a ukinuti su ili im je smijenjeno uredništvo, časopisi *Hrvatski gospodarski glasnik*, *Kolo*, *Kritika*. Međutim, politički procesi vodili su reformi jugoslavenskog ustava, zahvaljujući kojemu su republike, pa tako i Hrvatska, mogle tražiti značajno povećanje samostalnosti. Gledajući i tu stranu, možemo zaključiti kako su ciljevi nacionalnog pokreta bili dijelom ostvareni.¹⁵⁷

Posljedice po proljećare bile su gore nego za šezdesetosmaše. Imamo paradoksalnu situaciju, jer iako su posljedice bile gore, zahtjevi proljećara su ostvareni u većoj mjeri nego zahtjevi šezdesetosmaša. Možemo reći da su gore prošli, ali da su im želje više ostvarene. Za razliku od 1968., godine 1971. postoje vođe među studentima pa je i vlastima lakše bilo optužiti i osuditi nekoga. Studenti 1971. Izašli su i na ulice i protestirali nekoliko dana, dok se 1968. sve mirno završilo, bez izlazaka na ulicu studenata i policije. Slično kao što su šezdesetosmaši kasnije nailazili na prepreke zbog svojih aktivnosti upravo zbog 1968., tako su i proljećari teže funkcionirali u društvu, mnogi više nisu bili aktivni ili jer im je bila onemogućena javna djelatnost ili su se sami povukli. Vlast se sličnim sredstvima služila i nakon 1968. i 1971.: zabrane listova čija je djelatnost ocijenjena protudržavnom ili huškačkom, potpuna kontrola nad društveno-političkim tijelima, odnosno izbacivanje svih onih za koje je procijenjeno da su radili protiv sustava. Ostaju samo ljudi koji su maksimalno odani partiji. Uspostavlja se kontrola u društvu. Godine 1971. to je provedeno i smjenama u

¹⁵⁵ Isto, 204.

¹⁵⁶ Isto, 201-205.

¹⁵⁷ Spehnjak, Katarina, Cipek, Tihomir, „Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945. – 1990.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 39, (2) 2007., 281.

SKH, a 1968. nisu bile potrebne takve metode, jedino su pojedinci izbačeni iz raznih društava i partijskih tijela po fakultetima jer su ocijenjeni kao prijetnja. Jedna od glavnih razlika između ova dva događaja je što nije bilo osuđenih na kazne zatvora 1968., za razliku od 1971. Proljećari su uspjeli postići više, na kraju neki od njihovih zahtjeva uneseni su u Ustav 1974., čime je promijenjeno uređenje Jugoslavije i dana veća samostalnost republikama. S druge strane, osim nekoliko zakona, skupova i sl., zahtjevi šezdesetosmaša nisu sustavnije i u većem obimu provedeni u društvu.

ZAKLJUČAK:

Godine 1968. i 1971. veoma su važne u jugoslavenskoj povijesti. To su godine u kojima mladi po prvi puta masovnije i javno izražavaju svoja razmišljanja, želje i zahtjeve. „Lijeve ideje ne artikuliraju se više u partiji, nego među mladim, nezaposlenim intelektualcima.“¹⁵⁸ Studentski protesti bili su nešto novo za vlast, društvo i same studente pa su svi učili kako snaći se u novonastaloj situaciji. Bitno je događaje promatrati u kontekstu vremena. Godine u kojima se događaju studentski protesti, razdoblje je liberalizacije u Jugoslaviji u svim segmentima društva. Iz tog razloga mladima je bilo moguće javno izražavati svoje ideje bez većeg straha za posljedice. To je također razdoblje u kojem se zadane reforme ne provode dovoljno dobro, nezaposlenost postaje sve veći problem, a sve to daje povoda i argumente mladima da izraze nezadovoljstvo. Godine 1971. također je razdoblje liberalizacije, reformska struja u SKH davala je prostora novom, nacionalno orijentiranom studentskom vodstvu, za djelovanje. Također, javlja se problem raspodjele novca iz državne blagajne. Razvijenije republike žele veću samostalnost i da im se više novca vraća, a da se manje njihovog novca šalje u nerazvijenija područja. Sve to utjecalo je na događaje 1971. Jedan od glavnih aktera zbivanja 1971., Ivan Zvonimir Čičak tvrdi kako bi razumijeli događaje 1971., moramo razumjeti vrijeme u kojem se događa. „To je vrijeme poslije II. Vatikanskog koncila, vrijeme poslije 68, vrijeme koje simboliziraju Beatlesi, da je to vrijeme mnogih ljudskih i kulturnih inovacija, vrijeme prelaska na kompjutersku tehnologiju ... dakle, vrijeme preispitivanja tekovina ljudske civilizacije i svega što je bilo prije, kao i vrijeme otvaranja novih vidika, pa tako i novih vizija u komunističkom pokretu.“¹⁵⁹ Iako je prošlo samo tri godine, kontekst ova dva događaja posve je različit. Bez obzira, događaji 1968. i 1971. imaju i sličnosti. Prije svega, nakon studentskih prosvjeda 1968., mladi postaju senzibiliraniji i zainteresiraniji za društveno-političko stanje nego što su bili ranije.¹⁶⁰ Možemo reći kako su utjecali na svijest mladih pa na taj način i na studente 1971. da javno iskažu svoje nezadovoljstvo. Jedna od temeljnih sličnosti je odnos prema radnicima. Jedni i drugi podupiru radnike i na neki način žele se povezati s njima. Također i odnos prema Titu je isti, on je neupitni vođa i traže od njega pomoć da ih povede u reforme. Mnogi šezdesetosmaši i proljećari su zbog svojih aktivnosti bili obilježeni godinama nakon. Najveća sličnost je što su studenti i 1968. i 1971. bili nezadovoljni trenutnim stanjem i željeli su da se

¹⁵⁸ „Slavenka Drakulić: I stranke i nevladine udruge trebale bi učiti od Crkve“, *Globus* (Zagreb), 28. ožujka 2014., 55.

¹⁵⁹ Baletić, 104.

¹⁶⁰ Ponoš, iz *Predgovora* dr.sc. Tvrтка Jakovine, 8.

reforme provode brže i dosljednije, te su svoje nezadovoljstvo izrazili javno. S obzirom da je kontekst drugačiji i razlika među pokretima je više: 1968. protesti se održavaju u cijeloj Jugoslaviji, 1971. samo u Hrvatskoj, zahtjevi su potpuno drugačiji, 1968. nema vođe, 1971. istaknuto je nekoliko pojedinaca kao studentski vođe, odnos studenata i partije je različit, odnos Tita prema studentima je drugačiji, posljedice nakon protesta su gore za studente 1971. nego po šezdesetosmaše. Godine 1968. problem nisu bili toliko zahtjevi koliko prva veća javna kritika vlasti, dok 1971. vlastima problem predstavljaju i sami zahtjevi studenata. Možemo reći kako su događaji 1968. i 1971. odraz trenutnog stanja u društvu. Ono što je Stipe Šuvar rekao za studentske nemire 1968., možemo preslikati i na događaje 1971.: „Konfuzije u glavama djece umnogome proizlaze iz konfuzije u glavama očeva... dakle, studentski je bunt bio specifično dijete grčeva i lutanja našeg društvenog razvoja.“¹⁶¹

¹⁶¹ Klasić, 265.

SUMMARY

Student protests in Zagreb in 1968 and 1971 – similarities and differences

Student protest in 1968 and 1971 have much differences, but despite that, they also have similarities. If we look at causes, we will notice that there are many differences, the motives are different and the context is different. Also requirements are different, the main difference is that students in 1968 in their demands are thinking on whole Yugoslav society, and in 1971 students demand better position for Croatia in Yugoslavia. But the similarity is that both students in 1968 and 1971 in their demands try to protect working class and try to connect with them in protest. The students in 1971 are closer to the Croatian Communist Party, because they are together part of the movement called *Hrvatsko proljeće* (Croatian spring). Also the professors gave their support to the students in 1971, but in 1968 only professors gathered around magazine called Praxis gave support to the students. Both students in 1968 and 1971 criticized bureaucracy, and slow progress of reform. Also they wanted to connect with working class, and in their demands there was some point considering working class. Many of demands of *Hrvatsko proljeće* which students were part of, were realized in Constitution in 1974. The leading students in 1971 finished in jail, and the leading students of 1968 didn't finish in prison but they did have problems later because of events in 1968. The students in 1968 didn't want to change system of socialism, they wanted to make it better. The students in 1971 wanted the better position for Socialist Republic Croatia in Yugoslavia, the problem was that some of demands were separatist.

BIBLIOGRAFIJA:

Novine i tjednici:

Globus

Polet

Studentski list

Vjesnik u srijedu

Vjesnik

Literatura:

1. Arsić, Mirko, Marković, Dragan, *Šezdesetosma: studentski bunt i društvo*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1988.
2. Baletić, Milovan (ur.), *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, Vjesnik, Zagreb, 1990.
3. Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Globus, Zagreb, 1988.
4. Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.
5. Dabčević-Kučar, Savka, *'71. – hrvatski snovi i stvarnost (1-2)*, Interpublic, Zagreb, 1997.
6. Đilas, Milovan, *Vlast i pobuna: memoari*, Europapress holding: Novi Liber, Zagreb, 2009.
7. Jakovina, Tvrtko (ur.), *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012.
8. Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Europapress holding, Zagreb, 2008.
9. Hobsbawm, Eric, *Doba ekstrema: 1914-1991*, Zagrebačka naklada, Zagreb, 2009.
10. Horvat, Branko, *Ogled o jugoslavenskom društvu*, Mladost, Zagreb, 1969.
11. Kangrga, Milan, *Šverceri vlastitog života*, Kultura i Rasvjeta, Split, 2002.
12. Klasić, Hrvoje, *Jugoslavija i svijet 1968.*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012.
13. Kurlansky, Mark, *1968. – Godina koja je uzdrmala svijet*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2007.

14. Kuvačić, Ivan, *Sukobi*, Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1972.
15. Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2003.
16. Menjuk, Ivana, *Hrvatski studenti 1971. godine: diplomski rad*, 2011.
17. Perić, Ivan, *Nacionalizam na prostoru bivše Jugoslavije*, Zagreb, 2005.
18. Pervan, Ralph, *Tito and the students*, University of Western Australia Press, Nedlands, 1978.
19. Ponoš, Tihomir, *Na rubu revolucije: studenti '71.*, Profil, Zagreb, 2007.
20. Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
21. Roksandić, Drago (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*, Goldenmarketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.
22. Stojaković, Krunoslav, Olujić, Dragomir (ur.), *Praxis, Društvena kritika i humanistički socijalizam*, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2012.
23. *Sveučilište i revolucija*, Sveučilišni komitet SKH – Zagreb, Zagreb, 1970.
24. Tripalo, Miko, *Hrvatsko proljeće*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2001.
25. Šentija, Josip, *Razgovori s Mikom Tripalom o "Hrvatskom proljeću"*, Profil International, Zagreb, 2005.
26. *Šesti kongres Saveza komunista Hrvatske. Zagreb, 5-7. XII 1968. Stenografske bilješke (I-III)*, Komunist, Zagreb, 1969.
27. Vrhunec, Marko, *Šest godina s Titom (1967-1973.). Pogled s vrha i izbliza*, Nakladni zavod Globus/ Adamić, Zagreb/Rijeka, 2001.

Članci:

1. Jandrić, Berislav, „Studentske demonstracije od 3. do 11. lipnja 1968. i stavovi članova Saveza komunista Hrvatske Filozofskog fakulteta u Zagrebu o tome“, *Dijalog povjesničara-istoričara* 5, Fleck, Hans-Georg, Graovac, Igor (ur.), Zagreb, Friedrich Naumann Stiftung, 2002., 391-408.
2. Kangrga, Milan, „Značenje časopisa 'Praxis' i 'Korčulanske ljetne škole' za kulturu i razvitak Hrvatske“, *Titovo doba – Hrvatska prije, za vrijeme i poslije*, ur. Tomislav Badovinac, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008., 535-549.
3. Knezović, Marin, „Štrajk hrvatskih sveučilištaraca u jesen 1971. u onodobnom tisku“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 28, 1995., 230-241.
4. Spehnjak, Katarina, Cipek, Tihomir, „Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945. – 1990.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 39, (2) 2007., 255-297.